Преамбула

Щоб зрозуміти цю історію, хочу передусім розповісти про такого собі Кипріяна Мотовила, мого дядька, подавши в короткому описі його життє. Спокусливо було б написати те життє як книгу, бо Кипріян Мотовило з молодих літ запалився нестерпущим бажанням пізнати сокровенні науки і, мавши тільки двадцять років, рушив у країни німців та влохів[1], перед тим потерши лави і стіни Краківської академії, побував у Голландії і в більших містах Європи, скрізь намагаючись увійти у стосунок із учителями тих сокровенних наук. Це не було легко, зважаючи на інквізицію, яка з великим спритом винюхувала єретиків і тих, що входять, на їхнє переконання, у спілку з дияволом, отож Кипріяну Мотовилу довелося винайти свої способи, щоб не тільки тих учителів знайти, а й увійти їм у довір’я і науку ту сокровенну пізнати; як це чинилося, мабуть, навіки залишиться у таємниці, бо всі мої розпити мали невеликий скуток: Кипріян не любив про те говорити, зрештою, заказав такі розмови, повівши:

Скільки світ світом, у ньому жили поспіль взаємозаперечно дві мудрості: визнана й гнана — і завше вони одна одну поборювали, часом аж так, що визнана переходила у гнану, а гнана часом вивишалась у визнану. Так вони й гойдаються у світі, як на шибениці[2]: чи одне, чи друге вгору йде й поринає. Той, що вгору йде, сильний стає, а той, що донизу, — кволий, і це так, як денні й нічні істоти: сильні у дні пробувають, а кволі — у тьмі, щоб схоронитися. Отож одну мають зброю й риштунок — таємницю, яка єдина їх боронить. Моє ж покликання — не сильних любити, а кволих.

Кипріян Мотовило, мій дядько, замовк і який час незмигно дивився крізь сосни — ми сиділи біля його лісової хижі.

— Коли б ти, юначе, — сказав він мені, — захотів піти у світ і пройти тими дорогами, якими пройшов я, деякі таємниці відкрив би, і до

учителів сокровенних наук ти доступився б, і не блукав би крутими і звивистими стежками, якими ходив я. Але пощо це тобі, коли міг би стати твоїм учителем я?

Сказав оте без пихи, а з певним смутком, ніби шкодував, що тією наукою він володіє.

Але тобі, мій читальнику, певне, незрозуміло: хто ж такий отой "я", бесідник із тобою, юнак отой, котрий вів бесіди із Кипріяном Мотовилом. Я його рідний небіж, син отого Мотовила, який зараз живе при боці князя Костянтина Острозького і навчає хлопців у тамтешній школі, є він рідний Кипріяновий брат, як і цей, вільнолюбець та єретик, свого часу прогнаний з рідного міста. Обоє вони — сини зубожілого шляхтича із Житомира, судового писаря, обоє вчилися наук спершу при судовій школі житомирського уряду, а потому порізну, бо мали різницю в роках (Кипріян був старший на вісім років), обоє відбули мандрівки у різні країни, де й понабиралися свого знання: мій батько став сповідником аріянства чи антитринітарства, а дядько, прийшовши з чужих земель сорокарічним, осів біля Житомира як ніби християнський відлюдник, у лісі, збивши собі невелику кущу[3]. Не приніс із собою жодного статку, відмовившись у мою користь від статку діда мого, а свого батька (досить, скажу, мізерного), і жив у лісі тим, чим Бог дасть, ні в кого нічого не просячи і своєї слави не поширюючи; за християнського відлюдника вдаючи себе, не боявся й перехреститися, але якось признався мені, що він християнином не є, що мене спершу неймовірно жахнуло.

Оповім про це просторіше, бо це було одне із великих моїх пережить.

Я прийшов якось до дядька увечері, вже й темніло, і якась моторошна тиша мене супроводжувала. Не гукали сичі, не шаленіла буря, не лискотіли блискавки, як це міг би уявити перестрашений розум, — звуків не було ніяких. Дерева стояли, ніби закам’янілі, нерухомо вклавши гілля у густе, як кисіль, повітря; ніщо навколо не шаруділо, навіть мої кроки — ніби плив я в повітрі, — і хоч ішов берегом річки

Тетерів, ніщо із неї ані сплеснуло, неначе налита була не водою, а смолою, а водою стало саме повітря, яке обпливало мене довкіл — єдину живу істоту — і замикалося за спиною. Зрештою, побачив і вогнище, але також дивне, бо не ворушилося, не палахкотіло, а ніби було намальоване; біля вогнища сидів, наче пень, Кипріян Мотовило, мій дядько, і обличчя від нерушного, але ясного вогню було в нього червоне, навіть вуса з підвусниками й очі, якими дививсь у мій бік, — лишень ці очі були живі, ніби блискала там боками й гуляла риба його думок.

— Сідай біля мене, — сказав дядько. — Нічому не дивуйся і не лякайся…

Сів біля нього у тій-таки турецькій позі, в якій пробував він, зі схрещеними ногами, але збрехав би, коли б сказав, що не дивувався й не лякався цього разу, бо якесь усе дивне стало: і мій дядько, і все навдокіл.

— Коли захочеш стати моїм учнем, — мовив дядько смутно, — це приємно мені. Але одне маєш пізнати: бути моїм учнем — не бути від світу цього. І то зовсім не значить, що маєш цей світ проклясти чи заперечити, як це проповідують християни, — це значить, що його, світ оцей, треба полюбити. Люди шукають істинного й неістинного в житті, і в цьому їхній найбільший блуд, бо істинного й неістинного (церкви, віри, надії, любові, розуму, чуттів) не існує, всі вони істинні, коли наявні в цьому світі, і неістинні, коли вмирають. Отож немає істинного і неістинного, а є живе й неживе, а в живому — доброносне й лихоносне чи змішано: добролихоносне; в мертвому ж — ніщо, з якого, як початок, і виростає живе, щоб потім до нього повернутися. Воля й сила Божа і є творення таких початків, подальший же рух — це вже не воля Божа, а того, хто живе і з початків Божих творить щось. Можеш таке зрозуміти?

Як на мене, нічого по-особливому складного дядько Кипріян не сказав.

— От і гаразд! — мовив. — Але чи все ясно зі сказаного?

— Одне неясно, — повів я. — Як це: бути не від світу цього й любити світ? По-моєму, коли любити світ, то це й бути від світу.

— Добре примітив, — задоволено хитнув головою дядько. — Твій сумнів і є тим, що називаю: розсічене коло. Християни вістять: полюбити світ — це полюбити в ньому розкоші, славу, принади, добру їжу, одежу, маєтки — тимчасові вартості, а світ зненавидіти — всього того відкинутися. А за тією наукою, яку визнав я і за якою живу, полюбити світ — це творити доброчиння у ньому, а лихочинного відкинутися. Коли ж нема змоги творити доброчиння, треба не лиходіяти і досить із тебе буде.

— А чи не може такого бути, — сказав я із юначого свого розуму, — що людина твердо переконана: чинить добре, а воно лихе, чинить лихе, а воно добре чи на добре? Та ж бо й приповідка така є: "Нема доброго без лихого, і нема доброго, щоб на лихе не вийшло".

І тут я вперше побачив, що мій дядько Кипріян усміхнувся, назагал він смутний та поважний був. І сталося маленьке диво: обличчя його з червоного стало золотисте, ніби покрилося мужньою засмагою.

— І це добре сказав, — мовив задоволено. — Навіть дуже добре. Саме в цьому і є розсічене коло. Річ у тому: для чого чинить людина? Коли для себе, має озирнутися, чи не принесе це шкоди ближньому, коли ж чинить іншому, так само має розміркувати: чи не чинить кому зла, не цьому, а третьому чи четвертому. Коли ж із такого чинення лихого не виникає, значить, людина вчинила добродійно. Виникає лихе — це і є засторога чи вимір її добродіяння; коли ж з лихого виникає добре — в цьому воля Божа, не людини. До тієї волі треба пильно прислухатися й придивлятися. Господь дав силу й волю кожній істоті, передусім людині, жити своїм чином, а для остороги — Божі струменти:

спитування, розум та каяття. Отже, кожне добродіяння має вивірятися наслідками його.

— А це значить, — сказав я не без торжества, — що доброчиння може бути істинне й неістинне?

— Немає істинного й неістинного, — погасив усмішку Кипріян, — а є добре в наслідках своїх чи лихе. Наслідок — і є корінь усіх справ. А тепер друга тобі наука, — сказав Кипріян. — Про таємне і явне. Вже казав тобі про два розуми в людині: визнаний, тобто прийнятий у світі, і невизнаний, тобто неприйнятий. Перший керується законами ствердженими, а другий знаннями нествердженими, а отже, відкинутими. Перший розум явний, а другий — у таїні схований; обидва один одного побивають, але обидва один із одного витікають. Явний розум живе у світлі, він як рослина, котра має виростити плода, а стебло, коріння, листя віддати погною, а в таїні схований має пізнати зерно, загадку зачаття для майбутнього проросту — проросте воно вже в часі новому. Отож потаємне знання — це не диявольські вправності чи волхвування, як вважають християни: навички до пізнання бісівських марень, навички зміняти повітря, зводити вітри, випускати громи й дощі на шкоду людині, збурювати морські хвилі, творити капості в садах, та городах, та полях, наносити уроки й рани на людину і піддаватися всезлобному дійству диявольському, ставши воїном у бісівські полки із князем тьми на чолі, — а вихід із знання про стебло, корінь, листя у знання таїни зерна, невидимого, але найдужчого, наймудрішого, бо незбагненного. Отже, таємна наука має вивчати, як діють планети, місяць та сонце на землю й людину, як відгадати майбутнє, лікувати хвороби людські, вийти за межі збагненного, і призначеного, і накиненого чужою волею, відтак прийти до тих таємниць, які Бог сховав перед людиною аж до того часу, доки вона не виросте з дитячого розуму і прийде до досконалого, готова бувши до такого сокровенного пізнання. Оцей хід і обставлено таємницями, які згодом людина чинить явними, — Господь про те подбав, щоб коло ніколи не було замкнене, а завжди розсічене, — і це ніби вікно у темниці світу нашого, але те вікно на семи замках, до яких треба виготовити й підібрати ключі.

Отакий був мій дядько Кипріян Мотовило, і такі чудні проголошував думки. Ще він оповів мені, що Господь, даючи людині волю до діяння, не покинув її напропаще, а мудро, звіддаля, без насилля кермує людиною, даючи їй змогу помилятися, шукати, відкривати, винаходити, однак іде людина, коли вона добродійна, дорогою ним, Богом, простеленою. Більше того, дорога ота — і є сам Господь. А щоб людина ніколи не зупинялась у простуванні своєму, сказав мені дядько Кипріян, декого з-між людей Бог вибирає: одних із призначенням місійним, інших із талантом до відкрить, ще інших — до мисленного вивищення — саме такі люди роблять сокровенне явним з волі його, але хто стає вибраним, має велике зобов’язання перед Господом, щоб таїна не була відкрита світові передчасно, інакше через нерозум людський біди можуть настати і спитування більші потрібного в даному часі.

— Але чому ти не є християнином, дядьку? — спитав я. — Чи ж християнська наука твоїм думкам суперечна?

Дядько довго мовчав, освітлений неживим світлом од вогнища, яке не палахкотіло, а було ніби намальоване, відтак заплющив очі і ніби вдивлявсь у себе чи прислухався.

— З простої причини, — сказав нарешті він, розплющуючись. — Християнство принесло в світ науку любові і тим підхилило собі півсвіту. Але та наука у наслідках своїх стала зчаста наукою ненависті, бо церква назвалася не миротворною, а воюючою. Той же, хто йде воювати, — не мир і не любов на своїх знаменах несе, а кров і ненависть, бо знаходить ворога не в тій людині, що несе світові зло, а в тій, що суперечить альфі й омезі тієї церкви. Християни йшли на муки й смерть в ім’я любові до свого Бога, а коли опанували світ, почали мучити й нищити, — як ті ж таки Диоклитіян та Максиміян, — тих, хто їхнім приписам поклонитися не забажав. Відтак не Богу почали служити і не в Бога вірити, а траві своїх приписів щодо віри в Бога; розум засудили, а глупість узяли за розум, терпіння змінили в нетерпимість і стали більшими варварами від тих, котрі ставилися до них по-варварському. Учинили тюрми, катівні і почали спалювати людей не за вину, а з підозри у вині; повели жахливі

війни із тими, хто інакше вірив у єдиного Бога, і кров жертвенну в ім’я любові перетворили у кров помсти й покари. Назвали своє істинним, а все не своє — неістинним, лихим та ворожим, хоч не завжди воно лихим та ворожим було.

Отаке виповів мені біля вогнища дивний мій дядько. І я жахнувся з його слів, і не захотів стати його учнем, бо що б тоді дістав? Розсічене коло? Я ж був молодий і гарячої крові і хотів жити простим людським життям без таких жахливих мудрощів, од яких голова йде обертом. Так дядькові я і сказав. Він лишень усміхнувся смутно, і тоді вогнище, біля якого ми сиділи, почало погасати, десь так, як каганець, коли в ньому висякає олія. І ми опинились у повній пітьмі. І жах раптом стьобнув мене, ніби батогом, і кинувся я геть; і тоді в лісі загукали сови, і знявся вітер, і замотав наді мною гіллям. І ніби вдарило мене між плечі — впав обличчям у соснову глицю, і руки мої схопилися за щось голчасте, ворушке — здається, то був їжак. І я ніби знепритомнів. А коли отямився, лежав на ложі в дядьковій кущі, він підніс мені до вуст кухлика і дав напитися якогось зілля, від того мені й справді полегшало.

— Чого перелякався? — м’яко спитав Кипріян, гладячи мене по голові.

— Жахнувся твого життя, дядьку! — мовив я прілим голосом.

— Чому ж жахнувся?

— Розум мій ослаб перед твоїми мудрощами.

Дядько розсміявся, але сміх його був начебто неживий.

— Тоді давай забудемо, що сталося, — мовив серйозно. — Ще дитина ти, і гріх мій, що про це забув. Ще маєш жити в простішому світі і з простішими помислами. Одного лишень попрошу: не розповідай нікому про те, що почув.

— А коли не втримаю таємниці?

— Тоді доведеться з цього милого місця піти, — смутно сказав дядько. — Не для творення зла сюди прийшов, а щоб пожити в рідному краї. Досить по світі находився. —

Замовк, і мені стало його жаль. Втомлений, постарілий і ніби невиспаний був. Відкинувся від світу того, який є, через мудрість свою, відтак і не від світу був. Очі його, однак, світили погідним вогнем, та ж бо справді: не для лихочиння сюди прийшов. Ось чому я його пожалів.

І це справді так. Слава про нього вже пройшла довкіллям, приходили люди з немочами й болячками. Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пшоно — більшої плати брати відмовлявся. Ловив рибу, збирав зілля і ягоди, плоди диких грушень та яблунь, відшуковував по дуплах мед диких бджіл. З того і живився. Я йому часом приносив якогось товщу. Був одягнений у хитон, пошитий із мішковини, а на ногах мав личаки. Довге волосся спадало не підрізане, довгі вуса з підвусниками звисали ледве не до грудей, але бороду голив. Отакого чудного мав дядька я, підписок житомирського гродського суду, який жив у батьківському домі сам: батько, як казав, був в Острозі, а мати померла. Прагнув у цьому світі занять простіших: праці, розваг, а трохи й поміркувати нам тим-сим. Але такої мудрості, як у дядька, жахався: попри все вона руйнувала цей простий світ, що цвіте й росте довкола і якого дитиною я є. За коротке життя пізнав одну істину: світ складено з двох площин — світлих, тих, що доступні нашому розумінню, і темних, йому не доступних, — але поглиблювати розуміння цих понять, як це робив дядько, я не хотів, щоб не порушувати щось із основ світових. Отож вибрав для себе площини, на мій розсуд, світлі. І живим утіленням цього світла стала дівчина Юстина, чудова й принадна, в яку закохався безмірно. Ось про це й хочу розповісти, притому міг би зовсім не згадувати свого премудрого і дивачного дядька, коли б він не став дійовцем і цього пережиття.

Розділ І

Вона була прегарна. Зовсім так, як у четвертій пісні "Пісень над Піснями": її очі — немов голубки, — співав я подумки, — зоріли з-за серпанку; її коси — немов стадо кіз, що хвилями сходять із гори; її зубки — немов отара овець пообстриганих, що із купелю вийшли, і немає між них неплідної; її вустонька — немов кармазинова нитка, красні, мов частина гранатового яблука, — співав я подумки, — скроня її за серпанком, а шия — неначе башта, на зброю збудована. Два перса її, мов ті двоє близнят у козулі, що випасаються поміж лілеями. Уся вона була прекрасна, і плями не міг відшукати на ній.

Отаке я співав, коли думав про Юстину, бо світ мені через неї освітився, бо через неї і я освітлювався, ніби вогнем, і начинявся, наповнювався, немов глек, сонцем. І де не ішов я, ішла зі мною вона, і на що не дивився, звідусіль дивилась вона.

Простував вулицею до замку, знизу вгору, туди, де мав сидіти за паперами й писати, але цей хід для мене став теж ніби пісня, бо знав: дорога моя тече вгору повз дім, у вікойці якого сидить вона. Але на мене не дивилася, бо що для неї, хоч і не багацької, але заможної дочки, малий, трохи прищавий, нікчемний писарчук. Отож коли дивився на неї, помічав її я, а не вона мене. Виливав у її бік море любові своєї, але до неї воно не докочувало своїх хвиль.

Дивно було те, що дотіль бачив і знав її, але ані вражався, ані по-особливому помічав. І ось одного дня, коли сонце чудовно світило, коли ранок випав осинений, яскравий і молодий, уздрів, як іде вона в церкву, і вразився від її задуманої відстороненості від світу, а ще більше від її краси. Спинився і не міг іти далі, бо ноги мої вросли в землю, а тіло ніби завмерло. Вона зирнула на мене ненароком, але не викликав я в неї ані захоплення, ані радості від того, що ми зустрілися. Просто стояв якийсь кущ, повз який проходила, і хоч на верховітті куща і цвів єліотропіон, тобто соняшник — моя голова, не помітила вона соняшника, як і сяйва, що до неї виточував.

Відтоді й почалося: я снив нею, видивлявся, шукав нагоди, щоб здибатися, але вона проходила повз мене відчужено, ніби тінь, хоч радше тінню був я, а не вона: тінь безплотна, тінь прозора, через яку проходять, не помічаючи. Тоді я й засмутився. І коли це сталося, увіч відчув, що побіч мене хтось присутній, тобто тінь була, але не Юстина нею є, ані я — хтось третій. І той хтось третій ніби засміявся, хоч як може сміятися той, кого нема? Притулив до мого вуха мокрі вуста (справді мокрі, слиняві) і сказав, ачи шепнув:

— Зневажила вона тебе, хі-хі!

Відтак навадження зникло, і я побачив порожню вулицю, що підіймалась угору до замку, обсаджену двома рядами садиб за парканами, і тільки три живі істоти на тій вулиці: дівчину, яка віддалялася, маючи одежами, — біла тканка звивалася їй за спиною, ніби дим, — і двох собак, що бігли одне за одним: песиця попереду, а за нею крок у крок пес, втупившись носом у підхвістя песиці. Тоді до мого вуха знову приклеїлися слиняві вуста, хоч я вважав, що проява зникла, і шепнули:

— Оце ти — другий, а ото вона — перша! — і знову ніби засміявся, десь так, як сміється одна із сусідок наших, Домна Жданиха Щенявська, про яку кажуть, що й повідьмувати не проти.

Я засоромився, повернувся й пішов геть, зовсім не маючи лихих замислів, і відчув, що за мною, слід у слід, зовсім так, як ті собаки, рушив той невидимий, той чи та, а може, й ні, бо до вуха знову приклалися мокрі вуста і шепнули голосом Домни Жданихи:

— Озирнися й побачиш, що тобі тра робить!

Очевидно, мені не потрібно було озиратися, а побільшити в собі той сором, що його відчув (так згодом сказав мені дядько Кипріян, коли я прийшов до нього вилити душу), але озирнувся й побачив, що вулиця

так само порожня, немає на ній і тієї дівочої постаті, що скаламутила моє єство, але є двоє собак, притому пес, що ступав ззаду, вискочив на песицю, обхопивши її лапами, і пристрасно хилявся, розсуваючи задоволено пащеку з блискучими зубами, тоді як песиця смирно й байдуже стояла, не без смутку озираючи світ. І мені здалося, що я — казанок киплячий, а той невидимий, чи та невидима, що з’явився біля мене, зламав лозину і, всунувши в казанка-мене, почав більше мене каламутити, шепчучи у вухо слинявими губами:

— Зроби так само, і буде покірна тобі, і дістанеш, чого бажаєш! А ти ж цього бажаєш, цього?

І коли той голос таке мені виповів, собаки миттю зникли, ніби розчинились у повітрі, натомість на вулиці проявилася дівоча постать із розвіяними одежами, що хутко від мене віддалялася. Тоді відчув я, що не малий, ані прищавий, ані нікчемний писарчук, а груди в мене колесом, а м’язи й плоть набубнявились, а очі дивляться по-соколиному, а ноги грають, як у баского коня, ніздрі роздуваються. І подумав я, а може, це сказали мені на вухо ті мокрі губи голосом Домни Жданової Щенявської:

— Чого це ведеш себе, як хлопчак несміливий і соромливий, чи ж дівчата люблять таких? Сильних, хоробрих і храповитих люблять, бо вони, як кожна фортеця, прагнуть, щоб їх здобував потужний войовник!

При цьому я подивився на житомирського замка, що стояв на Замковій горі, старий і ветхий, з проломами в парканах, з однією обваленою баштою, з дірявим дахом на другій, осілого й готового розпастися. Тож засоромився вдруге і бігцем подався до нього, адже наш гродський писар, а ще більше пан житомирський підстароста, вельми не любили, коли їхні писарчуки не при ділі пробувають, — за таке кожен із нас уже діставав лозової каші, а то й канчуків.

Інтермедія перша

Запис в актах Житомирського уряду

Отож я поспішив чимдуж угору до замку, бо мав прийти до того, коли порога уряду переступить пан житомирський підстароста Іван Станишівський, той, що володів селом униз по річці Тетерів, яке так і звалося Станишівка.

Кімната уряду висока й простора, у ній на стільці із різьбленою спинкою за столом сидів пан підстароста, і саме йому вносилися скарги із проханням уписати їх до замкових книг. Тут-таки, за столом, сідав писарчук, який скорописом записував мовлене. Після переслухання він перебирався до столу в кутку покою, де переписував усе начисто, при цьому справлявся про незаписане чи недобре почуте в позивача, який підходив до його столу. В цей час пан підстароста, коли бувало завізно, приймав другого скаржника, свідчення якого записував другий писарчук. Перший тим часом переписував свого скорописа ще раз начисто і подавав його панові писарю, що сидів за поважнішим столом на поважнішому стільці, але меншому й не такому пишному, як стілець пана підстарости. Перед паном писарем лежали "Книги записні справ замку житомирського государського за держави його милості короля Стефана Баторія і уродженого його милості пана Симеона Матвієвського, старости житомирського", туди він переписував перепис писарчуковий; по тому закликав позивача, а коли треба — свідків, і вголос читав їм зазначене для остаточного ствердження. Чернетки, як правило, викидалися, але я їх забирав собі невідь-навіщо, а отепер використовую у цій книзі, в якій описую свої гризоти, жалі й болісті душевні, викладаючи як інтермедіуми до дійства мого життя, одне — через те, що вони — частина мого дійства, раз я їх записував, а друге — цікаво роздивитися будь-якому розумному читальникові, яке життя кипіло довкруги мого малого світика, в якому пробував.

Отож у цей сьогоднішній день, року Божого 1582, я записав скаргу пана Стефана Пилиповського на землянина повіту Київського пана Богдана Стрибиля про те, що року тепер йдучого 1582, не дбаючи на суворість права посполитого, пан Стрибиль пограбував підданого пана

Стефана і взяв коня з возом і з хомутом, а на тому возі була бочка пива та інших речей чимало.

Отож пан Стрибиль зовсім не дбав про суворість права посполитого, а налетів зі слугами на воза, що спокійно собі трусився дорогою, запряжений благим конем, сліпим на одне око, і з візницею, підданим пана Стефана, Юхимом, який сподівався, привізши бочку, що пан йому вточить дзбанка пива, і в передчутті того їдучи усміхався. І був той візниця, як і його кінь, сліпий на праве око, а нахідці напали саме з правого боку, тож ані кінь, ані Юхим не встигли й сколихнутися, натомість сколихнули візницю якісь сильні руки, і він відчув, що вже не їде, а летить, розкинувши вбоки ноги й матиляючи п’ястями. І поки він летів, драпуги скочили на воза, вдарили канчуком мізерного й сліпого на праве око коня, і той помчав, наскільки міг. У цей час Юхим із гухом приземлився, аж здвигнувся увесь, аж на короткий час його сліпе око почало бачити, а побачило воно червоне розсічене коло, яке спалахнуло вогнем і в мент згоріло, бо візниця Юхим на мент знепритомнів. Коли ж отямився, помітив, що тримає в руці батога, і з розпачу підхопився і почав бити тим батогом по пилюці, а за хвилю покрився нею з ніг до голови, і сліпе, і зряче око його ворочались ув очницях, як колеса, а рота було роздерто у крикові, і з того рота випадали, як тлусті великі черв’яки, лайливі слова та прокльони в честь землянина Київського повіту пана Богдана Стрибиля.

У цьому місці пан житомирський підстароста Іван Станишівський звелів перебити візника Юхима, який приїхав до Житомира разом із своїм паном Степаном Пилиповським.

— Стривай, Юхиме! Ти сказав, що напали збійники з правого боку, а ти сліпий на праве око. Отже, не бачив їх, а коли опритомнів, то теж не бачив напасників. Звідкіля ж знаєш, хто то був?

Юхим завмер, здивовано розтуливши рота, а пан Пилиповський замість нього сказав:

— Тут багато знати не треба, ваша милосте! Хто б таке свинство міг учинити, як не пан Богдан Стрибиль, давній мій і нерозлийний ворог.

— Цього доказу для уряду замало, — сказав пан підстароста.

— Але ж… але ж… — заїкаючись, здобувся на голос Юхим. — Пане мій дорогенький, але ж…

— Що, але ж… — підігнав його пан підстароста.

— Але ж у мого пана, прошу панунця, інших ворогів поки що Бог милував. Отож усі знають, що то був пан Богдан Стрибиль, бо коли б то не був пан Богдан Стрибиль, то це б кінець світу почався. Всі знають, що мій пан нападає на пана Стрибиля, а пан Стрибиль на мого пана, і так було ще за батьків їхніх.

— Чи правду сказав ваш підданий? — спитав Іван Станишівський.

— Цілковиту, — поважно згодився пан Пилиповський. — Так було за батьків наших і за дідів. Окрім того, ми знайшли їх допряма п’яних, бо випили троє цілу бочку пива, в поблизькому ліску, лежали вони й хропли, аж листя з дерев, перепрошую, падало, ну, ми їх там трохи того… ("Цього не пиши!’’ — наказав він мені), і я мушу про цей ґвалт на мою людину і моє добро зголосити, щоб записано це було, скарга моя й повідання, до книг записних справ.

І він звів голову, ніби був з чогось гордий.

Я уявив собі цю сцену. Пан Богдан Стрибиль із своїми супротивниками не мав терпіння далеко відбігати, отож вони й заскочили в поблизький лісок, зупинили розпаленого і схвильованого одноокого коня; не гаючись, вибили із бочки дно й почали по черзі мочати в тій бочці вуса, смокчучи спрагло напій. Відривалися не для того, щоб поступитися ближньому, а щоб віддихатися і краєм ока

зирнути собі на живота, який помалу роздувався, від чого тепле задоволення колихало їхні серця; у час такого перепочинку мочив вуса й лице у пиві другий, а коли перший і другий оддувалися, припадав до бочки третій. І поступово вони заглиблювались у бочку глибше й глибше, і вже треба було, щоб хтось другого тримав, аби не шубовснув у пиво, тоді б зіпсував напоя, а може б, і похлинувся. І животи в них все кругліли й кругліли, роздуваючись, і коли позирали, як це чиниться, ставало весело всім трьом, отож вони вряди-годи й ґеґотали, вишкіряючи зуби, але все одно надовго відірватися від бочки не могли. І коли це чинилося, візник Юхим, який доста вже накричався і налаявся, збагнув, що тут, у полі, його ніхто не почує, хіба що ті драбуги, що можуть повернутися до нього, а тоді хто зна, що з того могло б вийти, отож візник Юхим злякався непомалу, і страх надав йому не тільки сили, але й неймовірної прудкості ногам, і він помчав дорогою, знімаючи хмари куряви, широко розтуливши рота, але вже з опаски на драбуг не лементуючи, ніби паленець, і біг він так швидко, як ні до того, ні опісля не бігав. І тільки коли вскочив до села, яким володів пан Пилиповський, його очі, одне сліпе, а друге зряче, знову почали крутитися в орбіті, і з рота понеслися відчайні зойки:

— Убивають! — горлав він, аж усе птаство, що сиділо на деревах, стовпах, і парканах, і стріхах, і під стріхами злякано познімалося в небо і тривожно зацвіріньокало, заґелґало, закрякало й заверещало. — Ой, убивають! Людоньки, серед білого дня розбій!..

Тоді пан Стефан Пилиповський скочив на коня, а з ним четверо слуг, і за мить ока вони оббили пиляку довкола візника Юхима аж так, що той потонув у хмарі, і пилюка забилась йому в рота й носа, в сліпе і в зряче око, через що він замовк і почав чхати не менш потужно, як кричав, викидаючи з себе ту куряву. І тільки тоді зміг розказати панові Стефану та його людям про свою біду. І пан Стефан Пилповський не гаяв часу, а ввігнав остроги в кінські боки, і добігли вони до ліска саме на ту пору, коли пан Богдан Стрибиль зі своїми супровідниками дожлуктали все пиво, хіба що на дні ледь-ледь бовталося, і схотіли злізти з воза, а що були більше круглі, як пласкі, то покотилися з того воза, як хто вмів, а

більше, як грушки чи яблука, коли яблуню трусять; впали кожен на спину, розкинувши руки й ноги і повиставлявши велетенські животи, ніби готувалися народити для цього світу по чортяці, а з їхніх розтулених пащек щось гарчало, туркало, фуркало, пухкало, хрипіло, булькотіло, крекотіло, сипіло й шипіло. І, може, вони своїх чортяк у тому ліску щасливо б понароджували, коли б не приспів пан Пилиповський із людьми і не почали їх тусати й шмагати канчуками. Кожен із людей пана Богдана Стрибиля та й сам пан Богдан, коли їх різали канчуком, підскакував над землею, на мить над нею провисав і горлав: "Ой-йой-йой!" — але не прокидався, відтак з гухом падав, ніби лантух, і видавав рипливого звука, після якого все тонуло в нестерпучому смороді; коли ж той сопух трохи розвіявся, пан Пилиповський наказав порозбирати їх з одежі, позабирати їхню зброю, бо більше нічого не мали, поклав усе те на воза і від'їхав, покинувши на радість комарам три роздуті, білотілі і чорнолиці (від бруду й засмаги) барила, які так і не переставали хропти та свистіти носами.

Пан Іван Станишівський, почувши цю історію, звісно, не так прикрашену, як це дозволив тут собі я, почухмарив пером поза вухом і сказав:

— Хай пан писар запише цю історію коротко, боюся-бо: завтра постане переді мною зі скаргою пан Богдан Стрибиль.

— Женіть його, пане мій, з-перед очей, як збійцю й напасника, — спокійно сказав пан Стефан Пилиповський. — Або ще ліпше за збій накажіте посадити його в хурдигу, бо напад його злодійський.

— Було б не зле, — сказав, почухуючи пером позавуш пан житомирський підстароста. — Але боюся, що доведеться посадити в хурдигу вас обох.

— А мене за що? — обурено виїукнув пан Стефан Пилиповський. — За те, що вліпив йому кілька разів за моє ж пиво?

— Про те, що ви їм удіяли, я завтра довідаюся, пане Стефане. Завтра чи позавтра, коли вже той пан Стрибиль очуняє.

— Але я наполягаю на записі в книгу справ, — мовив урочисто пан Стефан Пилиповський.

— Ваше право, — мовив коротко пан житомирський підстароста.

Розділ II

Наступного дня, коли Юстина рушила до церкви (ходила туди щодня), а я до замку, наздогнав її і сказав, намагаючись вигнути груди колесом й освітити її соколиним зором:

— Доброго ранку, Юстино, чого це ти така горда, що й не глянеш на мене?

— Іди своєю дорогою і не руш мене! — сказала зимно вона.

— А може, нам по дорозі? — півнякувато спитав і аж самому стало гидко: який тонкий у мене голос!

— Не по дорозі нам і не приставай! — сказала вона, не дивлячись на мене і швидко йдучи, ніби і я не міг іти швидше.

— Чи ж не бачиш, що подобаєшся мені, Юстино, — сказав я, вже й не так по-соколиному дивлячись. — Хочеш, прийду до тебе ввечері в садок, розмовимося.

— Відчепись! — скрикнула вона, вже майже біжучи. Я теж пришвидшив ходу, і ми бігли.

— Може, когось маєш, Юстино, — сказав, — чи вже заручилася, скажи — і відстану.

Тоді вона раптом стала, аж мало не наскочив на неї, і подивилася дивними, гейби мертвими очима. — Маю жениха, — сказала крижаним тоном. — Христа! Йому й служу й чистоту свою бережу, він і душу, й тіло моє стереже від усякої скверни. А ти, псе шолудивий, мене не чіпай і не турбуй!

Здалося, що не вона сказала ті слова, а гримнули вони з неба, як у грозу, з тієї єдиної хмарки, що застигла між безмірної синяви, і з тієї хмарки линув дощ, ніби з цебра, але падав і обливав тільки мене, задубілого серед вулиці, а від мене, маючи одежами, тікала дівчина, так і не обернувшись ні разу, і, ясна річ, дощ її не мочив і не обливав. І все в мені струснулося від отого "шолудивого пса", бо не пес я був і не шолудивий, бо не вчинив і не сказав їй нічого лихого, бо міг би відійти від неї й без таких грубощів, бо на ті грубощі я не заслужив. І тут у душі моїй заграла густо струна, ота дивна струна, що напнута у грудях усіх моїх родичів, дивна струна й музика, що ім’я їй ураза й заклятість, і коли це стається, принаймні в мене, весь насталююсь, ніби в крицю вбираюся, і всі віконечка в мені вмить заплескуються, і я ніби димом наповнююся — тоді не можна мене чіпати, бо несамовитий стаю. Отаким глухо зачиненим на всі замки й засуви, запечатаним у залізну скриню чи в риштунки, — пішов я до замку, відчуваючи, що дим їсть у мені серце, легені й усе нутро, і я стаю сухий і порожній, наче мідний дзбан.

— Е, Юстино, — сказав я, а може, губи, що липли мені до вуха, принаймні голос той був жіночий, — чому образила мене в моїй любові до тебе? Навіщо запалюєш у мені цей чорний вогонь? Бійся, Юстино, бо я й сам починаю себе боятися!

При цьому відчув холодний спокій, який буває гарячіший розпаленого багаття, а ще відчув, що розпалився понікуди, і, може, через те Юстина, яка бігла вулицею, почала вимиватися зі своєї одежі: спершу зметнулася й полетіла прозора тканка, потому корсетка, ще

потому спідниця — все те повільно летіло, коливаючись у повітрі; бігла вона в самій сорочці, а за мент зникла й сорочка, ніби розтала на ній, і бігла вона гола. І то було видовище, хай, може, й уявне, від якого затрепетала в мені кожна жилочка, бо гарна дівчина була в одежі, а ще гарніша — без одежі. І ще одне дивне побачив: всі оті порожні двори обабіч вулиці ожили, і в них з’явилися чоловіки й жінки. И позавмирали біля воріт, нерушно на все те дивлячись, а найближчою до мене виявилася Домна Жданова Щенявська, яка, маленька бувши, не сягала верху паркана, а всунула кругле личко у круглий виріз у хвіртці, і те кругле обличчя до мене радісно заусміхалося, засвітилося і запроменілося. А діти пострибали на паркани, як галченята, і я, йдучи на службу до замку, мав пройти повз усі ті устромлені в мене очі, ніби були то не погляди, а ощепи і списи, і всі ті очі із мене виказно глузували, через що і вдавали, за винятком Жданихи Щенявської, таку незворушність і так неприродно у своїх дворах позавмирали. І я пішов поміж ті паркани, малюючись, задерши голову і схиливши її трохи вліворуч, і стукав підошовками по пилюці, ніби по мармурових плитах у палаці, і приспустив, як півень, повіки, крізь ті вузькі прорізи самовпевнено, навіть зневажливо позираючи на тих людей, а переді мною на віддалі все ще бігла Юстина, але вже одягнена, як звичайно, і крайка-тканка маяла в неї за спиною. Я ж ішов, розвернувши колесом груди, м’язи й плоть видимо набубнявіли, ноги вдавали, що грали, як у баского коня, ніздрі роздималися: і мені стало зовсім байдуже, що всі оті мертві за парканами і розсміяне в круглому отворі обличчя не відривають від мене поглядів, що ті, мертві, чавлять собі на вустах усмішки, — нехай буду в їхніх очах смішний, а таки не дамся. А таки не дамся ані тій дівці легко мене подолати, ані цим людям мене осмішити — хай їм колька в бік, а я таки не дамсь!

Інтермедія друга

Запис в актах Житомирського уряду

Мій пан, у якого вірно служу, Іван Станишівський, підстароста житомирський, ніби у воду дивився, бо цього-таки дня перед ним постав

пан Богдан Стрибиль, у якого обличчя було й справді чорне, як я і уявляв, але не від куряви, а від синців, і заявив скаргу для впису до книг справ замку житомирського на пана Стефана Пилиповського про те, що він, року 1582, не дбаючи на суворість права посполитого, коли пан Богдан дорогою додому зі своїми людьми підвечіркував у гайку, напав на нього із узброєними слугами, порушивши тяжко честь його шляхетську, пана Стрибиля, не тільки його побив і супровідних (супровідні стояли побіч пана Богдана: в одного затекло око, а в другого ніс якось дивно скривився, всі також були чорнолиці), забравши коней і все, що вони везли, а везли вони скриньку батька пана Стрибиля, в якій було грошей дві тисячі золотих польських, їх батько дав пану Стрибилю на найняття фур і купівлю потрібних для будови дому його, пана Богдана, речей та лісу, вапна, цегли, каменю та іншого; роздягли їх збійники догола, били канчуками й палицями і такими покинули в тому ліску, через що, зважаючи на уражену честь, тільки вночі дісталися додому. Пан Пилиповський, мовив пан Богдан Стрибиль, звинуватив його, ніби він напав на його візника Юхима, котрий віз пиво й інших речей немало; він же, пан Стрибиль, також віз бочку пива, яку купив у Коростишеві, на що у нього є свідки, зокрема шинкар коростишівський Семен Бовкало, в нього пиво й купував. І пиво пили вони в гайку своє власне, а не крадене у пана Пилиповського, через що він, пан Богдай, хоче занести скаргу й повідання своє у записні книги справ, а до того дописати про нанесені йому і його людям синці, через що готовий і він, і його люди тут роздягтися.

Пан Богдан Стрибиль роздягся перший, і ми всі: пан підстароста, пан писар і всі наявні писарчуки — охнули: був пан Богдан дивно розписаний синцями якось так, що тіло було покрите темними смугами, ніби бочка в обручах, і сам він, маючи немале черево з цією прикрасою вельми подобав на барило; можливо, щоб виглядало саме так, пан Стефан Пилиповський і подбав його розписати, тільки на барило набивається три обручі: вгорі, посередині та внизу, а пан Богдан Стрибиль мав їх написаних чи вичавлених п’ять, хоч у який спосіб це вчинено, ніхто ні з нас, ні з потерпілих не зміг розказати — і в людей пана Стрибиля були на тілі вичавлені такі ж обручі. Пан підстароста Іван Станишівський цим

чудом так зацікавився, що вперше, відколи я тут служу, звівся зі свого високого різьбленого стільця і пішов подивитися на ті смуги, навіть торкнувся однієї пальцем, похитав головою і рушив на своє місце.

— Гадаю, пане підстаросто, той бузувір нам їх випік, накладаючи на нас розпечені справжні обручі.

— І ви нічого при цьому не чули? — здивовано спитав пан підстароста.

Скаржник, пан Богдан Стрибиль, моргнув каправими очима, під якими висіло по великому синьому мішку, і сповістив цілком, як на мене, безстороннім голосом:

— У глибокому сні пробували, ваша милосте! Але пиво пили своє власне, куплене з тієї згаданої суми мого батька в дві тисячі золотих польських, яку везли для найняття фур і купівлі потрібних для будівлі речей.

— Отже, в скриньці вже не було дві тисячі? — спитав пан Іван Станишівський.

— Було, вийнявши ціну бочки пива, — незворушно сказав пан Стрибиль. — А тієї бочки, що її вкрадено у візника Юхима, ми і в очі не бачили, та й забагато було б для нас випити дві бочки пива.

— Чому ж вони саме на вас напастували? — спитав пан підстароста.

Бо ми з паном Пилиповським у споконвічній ворожнечі, — мовив пан Богдан. — З діда й прадіда. І коли б я зустрів ту кляту бочку і того клятого Юхима… — пан Стрибиль раптом підморгнув нам каправим очком, під яким висів синій капшук. — Але цього не записуй! — наказав він мені.

Я слухняно це місце викреслив у чорновому записі, а потім не переписував у чистовий: в книги записується тільки те, чого бажають скаржники.

Я не міг, при своїй вдачі, не доуявити, як добиралися додому оці голі й посмуговані, ніби на них обручі набито, люди. Це вони вчинили вночі, отож ніхто того не бачив, ніхто не знав, ніхто підтвердити не може, а шкода, бо картина мала бути виразна: в глухій темряві, а може, розрідженій місячним чи зірковим світлом, ідуть на чотирьох дивні пасматі істоти, сторожко повертаючи туди й сюди головами, і чи то хрюкають, чи то стиха щось поміж себе балакають. Мабуть, цю картину уявили й мої приятелі писарчуки, Онисим, Онисифор та Олександр, бачачи цих посмугованих людей тут, в уряді, у кутку покою пирхали, сопіли, вибалушуючи очі, червоніли на виду й ледве стримувалися, щоб не розреготатися, — смішкуни були всі троє. Мені ж цих людей було трохи й жаль, коли стояли в уряді голі й посмуговані, але я не був певний, що оповіли вони правду: хто його розбере, де тут правду мовлять: чи пан Пилиповський, чи пан Стрибиль?

Отож ми вчинили належного записа до книг справ замку житомирського і всі залишилися в переконанні (принаймні я, певною мірою, та й писарчуки мені потім призналися), що найімовірніше пан Богдан Стрибиль із супровідними потрапили в лиху оказію і постраждали через непорозуміння. Але цього ж таки дня нам випало засумніватися глибше: пан Стрибиль став перед паном підстаростою вранці, а після обіду з’явився в уряд пан Карпо Манцевич, син війта горецького Томила Манцевича, обтяжливо жалуючи й оповідаючи на пана Богдана Стрибиля, що в цьому-таки році, в червні, сьомого дня, в середу, не дбаючи про суворість права посполитого і наповнившись сваволі, пан Богдан наслав ґвалтом слугу свого Андрія Барана, а при ньому отамана свого булгаківського Івана Довжка і Марка Федотовича, також слугу, а з ними численних слуг, бояр, підданих, стрільців булгаківських і помічників їхніх, імена котрих не відомі скаржнику, а відомі хіба панові Богдану Стрибилю, на власний ґрунт їхніх милостей панів Олександра та Матвія Тодоровичів Тиш-Биківських, на маєтки їхні

Осецьке та Гордолевське, які лежать у повіті Київському, і тут забрали скриньку, в якій було грошей дві тисячі золотих польських, її мав при собі пан Карпо для найму фур, щоб возити попіл, та на інші будні потреби, забрали напасники й реєстри, в яких уписано, що пан Карпо роздав будникам грошей, і завезли з собою. При цьому двох будників, Бартка Мазура і Дениса Скиликія, побили, змордувавши, зв’язали і повели з собою, і не відати, де поділи, бо про них і досі жодної звістки. Розбили й комору панську, де забрали речі стравні: м’ясо, борошно, горох, пшоно, крупи та сіль — на тридцять кіп грошей литовських, забрали сокир будницьких п’ятдесят, а чого не взяли, попалили. Спалили також насипаних і зачинених п’ять скринь попелу — було того попелу на вісімдесят лаштів[4], а шосту скриню готового попелу розкидали (було там шістнадцять лаштів попелу), розметали також попіл на вогнищах на двадцять вісім лаштів, будників розігнали, а вогнища зруйнували. Напали також і на інших будників у лісі, побили, забрали кожухи, і сирм’яги, і гроші з калитами, навіть шапки поздирали, особливо при цьому побивши Криштофа Мазура, Лаврика, Сенька Рябужку, Гаврила Почекайла, Івана Збрика, Михна Збрика, Кондрата, Шалька,

Олехна, Микиту-бондаря, Ониська-бондаря, Кашпера-бондаря — оцих будників та бондарів вищепойменованих у будах та лісах побито й подрано, інших же будників геть розігнано.

Тож просив пан Карпо, войтович, іменем батька свого, щоб пан возний та уряд оглянули те ґвалтовне наслання й попалення попелу в будах і скринях, побиття й мордування будників та бондарів, на що й визначено возного з уряду, пана Михайла Спиридоновича-Виговського, який мав виїхати в описані місця завтра вранці.

Записуючи все це, я подумав мимохіть: така ціна моєї жалості до тих нечестивців, пана Богдана Стрибиля й супровідних, а ними й були згадані Андрій Баран, Іван Довжок та Марко Федотович, саме ті, які й чинили ґвалтовний напад на будників. Пан Богдан при тому ніби присутній не був; можливо, саме в цей час він і заїжджав до

Коростишева купити там бочку пива. До речі, щодо тієї другої бочки пива, вкраденої у візника Юхима, підданого пана Стефана Пилиповського, — її розшукав, скажу, забігаючи наперед, возний пан Михайло Спиридонович-Виговський біля буд. Ті будники, що повтікали, розповіли, що пивом тим бенкетували напасники їхні, очевидно, без трьох вищеназваних, бо ті набенкетувалися разом зі своїм паном в описаному ліску.

І вдруге я уявив собі чотирьох голих, посмугованих випеченими таврами чи бозна-як, які, бувши допряма п’яні, все-таки здобулися на глузд, що їм варто дістатися додому саме вночі, отож ішли у кромішній темряві не на двох, а на чотирьох, і сопіли, і похрюкували, і, здається, не було місяця на небі, ані зір, і вони один одного тоді й не бачили, отож і похрюкували, аби в кромішній тьмі не загубитися, бо разом ще потрапили б у домівки, а поодинці вже напевне ні. І набрякали в них під очима сині мішки, і ковтали вони куряву, яку збивали руками й ногами, і сидів у кожного на хребті біс, народжений, якщо вірити моєму дядьку Кипріяну, їхніми ж учинками й думками, і помахували ті біси мусянжовими батіжками, а може, від ударів тих батіжків і поробились у них на тілах оті темні смуги, а зовсім не через те, що віковічний ворог їхній, пан Стефан Пилиповський, нібито розпалював на вогні обручі і накладав на них, сплячих. Як було воно насправді, тайна то є, в таємниці вона й залишилася; ми ж, писарі гродські, записаних справ, як я вже казав, не судимо, а тільки нотуємо самі скарги.

Розділ III

Цілий день боліли мені Юстинині слова, що батожили мене куди дошкульніше, ніж це робили люди пана Стефана пану Богдану та його людям, бо ті дістали їх непритомними бувши, я ж дістав, бувши наладнаний мирно й любовно. Особливо докучав отой "шолудивий пес", яким дівчина мене обізвала. І, може, нерозумно було, а почав міркувати так: вчора бачив псів, які злучалися, їх-таки бачила і Юстина, але не тоді, коли злучалися, а коли бігли одне за одним; коли ж злучалися, вона була повернута спиною — скажу, до речі, отой пес, що радісно

оскалював зуби, осідлуючи псицю, і справді був шолудивий. Отже, Юстина в якийсь спосіб поєднала мене із тим псом, а себе із псицею, і, може, той, що грався з нами (хто то був, дізнаюся значно пізніше), прикладав слиняві вуста не тільки до мого вуха, але і до її, щось подібне їй проказуючи. Отже, думав я, Юстина відчула до мене відразу саме тому, що трапилися нам дорогою ті пси, а може, злякалася отих мокрих губ, що шепотіли їй сороміцьке, і подумала, що моя любов до неї нечестива й нечиста і що керує нею нечистий, той, що грається нами, і тут вона, здається, не помилилася. Коли так, мушу конче піти порадитися до дядька Кипріяна й попрохати відігнати від себе та Юстини отого біса, а Юстину щоб він до мене любасно наладнав, адже про нього, дядька мого, розійшлася слава, що в любовних справах він пособляє і тут ліпшого нема. Колись дядько мені сказав:

— Чиню тим добродійство, не зло, бо в любасних справах не все буває просто: чи хлопець занадто несміливий, чи надто вередлива дівчина. Хай не мучать одне одного, а сходяться і єднаються. Бог-бо велів людям плодитися і множитися.

Отже, дядько міг тут мені допомогти, і я конечно вирішив: як тільки відпустить нас, писарчуків, додому писар, піду до нього й попрошу допомоги — самому мені цього вузла, здається, не розрубати.

Я не йшов до дядька Кипріяна, а плентався, і моє єство було заросле полином, що гірко пахтів і гірко відкладався на вустах смаком своїм. А ще відчував я себе шолудивим псом із печальними очима і забитим між ноги хвостом, який не має в світі цьому прихистку, а йде тільки тому, що йому, голодному й покинутому всіма, набридло лежати в куряві чи стояти перед чужими людьми й вимолювати подачку. Світ мене не радував і не веселив: якесь усе навколо запилене, напівумерле, охляле: і листя, і стежка, і трава; навіть вода у річці, біля якої прошкував, не виглядала зманливо й весело, а також була покрита пилом, листям, порохом цвіту, що надто швидко цього року перецвів.

Дядька я побачив у річці, він вилапував у прибережних корчах рибу, хитон його з мішковини був мокрий, вуса мокрі і звисали ніби мертві вужі, і торба з рибою, що бовталася коло шиї, мокра.

— Ов! — сказав він, побачивши мене. — Чого такий сірий і кислий?

— Бо сіро й кисло на душі в мене, дядьку, — приречено мовив я.

Дядько вибрів із річки, з нього дзюрком стікала вода. Риба в торбині була жива й борсалася, через що торба під шиєю дивно в нього ворушилася.

— Чи ж сум світовий пригнітив тебе, юначе? — спитав Кипріян, сідаючи на берега так, що ноги спустилися з кручі. — Пригніжджуйся, поговоримо.

Але я не хотів "пригніжджуватися", а стояв. Стояв, бо якось тіло в мене не згиналося, задубіле й поросле полином. І не волосся в мене росло на голові, а чорнобиль, і не слину я вряди-годи випльовував (чомусь сьогодні текло її забагато), а полиновий тлін.

— Що таке біс, дядьку? — спитав я, хоч колись ми з ним про це вже трохи й говорили. — І чи маєш ти з цим поріддям до діла?

Чи допекли тобі? — спокійно спитав Кипріян.

— Тяжко допекли, — зітхнув я. — Світ немилий! Не знаю, що воно було, а стояло побіч і шепотіло до вуха.

— А ти його проганяв? — спитав дядько якось аж забайдужно.

— Не проганяв, — зізнався печально, слухаючи, як шарудить у мене на голові печальне зілля. Шарудить, і згинається, і висипає із суцвіть

насіння, хоч тепер ще пора цвітіння, не плодів. І те насіння сиплеться мені в мозок і відразу ж проростає. — А як можна прогнати?

— По-всякому люди чинять, — сказав дядько Кипріян, знімаючи із шиї торбу з рибою і кладучи її на траву, та торба почала ворушитись уже в траві, вигинаючись і стріпуючись. — Одні заклинають: "Згинь та пропади!", — інші хрестяться, а розумні чинять не те, що він нашіптує, а навпаки. Тоді, кажуть, зника...

— Але що таке біс, дядьку? — з відчаєм спитав удруге я.

І тут Кипріян розказав мені те, що колись почав тільки говорити, було це ще до початку цієї повісті, але не договорив. Людина, сказав він, це не те саме, що собака (я здригнувся при цьому: "Знову собака!" — подумав), чи кіт, чи худобина, чи звір: це істота двоєстовна: з тіла і з душі складена. Тіло її живе за тими ж законами, що за ними живуть і тварини, і звірі, і птахи, і кожна комашина в світі, а душа в людини ламка і многолика, з добродійних і лиходійних начал складена. Отож через помисли, чуття, бажання, потяги, пристрасті вона ламається на частки, і ті частки набувають кшталту невидимих єств, котрі живуть у людині, як у посудині, а часом із неї виходять. Що значить лихий учинок? Це створення біса чи ж бо чорного янгола, який виходить із людини. Що значить добрий учинок? Це створення світлого янгола, який також виходить із людини у світ.

— Коли людина мститься, — сказав дядько Кипріян, — з неї виходить біс помсти, коли людина ненавидить, з неї виходить біс ненависті, коли людина вбиває, з неї виходить біс смерті. І навпаки: коли людина жалує бідного, з неї виходить янгол співчуття, коли людина зичить іншому добра й допомагає йому, з неї виходить янгол доброти, коли людина любить, з неї виходить янгол любові. Що ж таке любов двох істот? Це з’єднання в дусі янголів любові. Що таке ворожнеча для людини? Це з’єднання в дусі двох бісів ненависті.

— Отак людина живе, — спокійно й трохи печально повів мені дядько Кипріян, — і проздовж життя душа її безконечну кількість разів ламається, а коли людина вмирає, це значить, що душа її доламалася до решти і вже не може плодити ані чорних, ані світлих янголів. Через це й кажемо: є світ невидимий, творений нами, і світ видимий. Світ видимий, творений нами, — це міста, села, будівлі, речі, одежа, приладдя й знаряддя, зброя й начиння — все нами зроблене, воно живе в часі часом довше людини, але, як і вона, приречене на загин. Світ же невидимий — це наші вчинки, дії, думки, помисли, добродійність і лиходійність, які існують у вічному запереченні, змаганні й боротьбі, з чого й витворюється вода життя, чи інакше сік життя, енергія; в одній людині бере гору лихе, в іншій добре, але немає людини тільки лихої чи тільки доброї; тільки добрий — не живе, а тільки лихий — гине. Отож, чим довше живе людство, тим більше чорних та світлих янголів вони творять, і всі вони вічні, бо чиняться із душ, які ламаються в часі. А всі складають велетенське розсічене коло, яке разом сплітають, і коли воно замкнеться, тоді й настане кінець світу, чи апокаліпсис. Тобто по краях того незімкненого кола збирається з одного боку потуга темного, а з другого — світлого, які, з’єднавшись, самозруйнуються.

— А тепер, — сказав дядько, — ходімо зваримо цю рибу, бо я ще сьогодні й не їв.

І коли варилась у казанку над вогнем риба, я розповів дядькові Кипріяну про своє кохання й про те, як тяжко образила мене Юстина, назвавши шолудивим псом.

— Подобаються тобі норовливі дівчата? — спитав дядько.

— Покохавши, не знав її норову, — сказав я.

— Оце і зле, ліпше б спершу її пізнав.

І він мені знову багатослівно розповів, що люди паруються за різними ознаками: одних зводять батьки, інші пізнаються самі, в одних інтерес майновий, в інших чуттєвий, на спалашній пристрасті збудований, а мало хто усвідомлює, що й тут треба зважати на промисел Божий, бо те, що Єва була вчинена з ребра Адамового, не треба розуміти буквально, в цій формулі закладено одну із таїн цього світу, що її іменують symbola, тобто це одна із тайнотворених фігур, притч і подобизн. Отже, кожен чоловік у цьому світі це Адам, розділений на часточки, а кожна жінка — Єва; відповідно кожен чоловік має створену для нього Богом пару, яку йому треба знайти, а парі відповідно підібратися, коли вони хочуть щасливо й погідно жити. Люди ж легковажать цей закон, сказав Кипріян, через що чоловік і жінка не в любові зчаста пробувають, а у війні, тобто ненависті, і з’єднання їхнє — не шукання погідного, а змагання ворогів, відтак любов часом уподібнюється до смерті.

Сказавши таке, Кипріян нахилився над казанком і по-' нюхав.

— Блаженно пахне! — сказав і приплющився солодко.

— Радиш покинути мені її й не домагатися? — спитав я.

— Воля твоя, — мовив Кипріян. — Коли сказала, що має жениха Христа, це значить, що лопи чи ченці збаламутили бідашці голову і вона готується До чернечого стану.

— Вона молода і вродлива! — вигукнув я.

— Але душа в ній може виявитися напівмертва, — сказав спокійно Кипріян.

Узяв ложку, зачерпнув юшки й посмакував, знову приплющивши очі.

— Чудово! — сказав, сласно прицмокнувши. — Найбільший смак, юначе, у простих стравах, але при умові, що людина голодна.

І він легковажно мені підморгнув.

— Коли вже так та дівиця впала в око, — мовив серйозно, — спробуй здобути її своїми способами, юначими. Дівчатам годиться покомизитися й поламатися, така їхня природа. А коли твоїх здатностей не стане і не розчаруєшся, знову прийди: учиню так, що сама шукатиме твоєї любові й бажатиме тебе більше, аніж ти її. Одне тільки, аби ченці й попи, що туманять їй голову, не зморочили і її душі.

— Чи ж є у святому чернецтві щось лихе? — спитав я зчудовано. — І ти сам чи не живеш, як чернець?

— Звісно, — коротко сказав дядько, назагал він любив висловлюватися велемовно. — Вони супроти природи людської чинять, а це значить проти волі Божої. Я ж у природі живу.

— Але ж вони на волю Божу найбільше уповають?

— Бог пустив людину в світ для творення, а не для порожнювання і не для самогубства, — сказав Кипріян. — Колос, куколем битий, — без зерна, і мертвий є. До речі, чернеча шапка так і зветься: кукіль, чи ж даремно? Отож кажу тобі; не вправишся, приходь, уважатиму за доброчинне діло врятувати для світу овечку ту.

Він знову нюхнув юшку, і його обличчя розпливлося.

— Готове! — сказав. — Хапай ложку, юначе, й присувайся. Дай, Боже, на роботящого і ледачого, лихого й доброго, святого і грішного. Амінь!

Зняв казанка із вогню й поставив на землі. Юшка парувала, почали западати сутінки, і та пара й дим ніби вливались у них. І тут вдарив зовсім неподалік соловей, зайшовся ляскотом, а я завмер, прислухаючись. І здалося мені, що голос того солов’я був сердитий і нагадував голоса Юстиниого тоді, коли вона обурено відкинулася від мене й назвала мене шолудивим псом. І знову спалахнула в мені ураза й образа, і густо заграла струна, ота дивна, напнута у грудях, струна і музика, що ім’я їй заклятість.

Ми їли мовчки в сутінках, що затоплювали нас, і я думав: де знайти силу й принадність, щоб відчарувати дівчину, яка так зачарувала мене, — була ніби голка, всаджена в серце, і входила в мене все глибше й глибше, і там, у серці, почала та голка випускати чорні корінці, які в’їдались у плоть і смоктали мені кров. Не відчував смаку юшки, їв для годиться, а дядько Кипріян юшкою смакував, сопів, чвакав, сьорбав, охав, голосно ковтав. А соловей побіч не вгавав, бив трелями по голові, по очах, по обличчі, ніби дрочив і повторював: "А ти, псе шолудивий, мене не чіпай і не турбуй!" — і сутінок почав помалу вливатись у мене, як дим і пара, наповнював, і я ставав у ньому сірий та драглистий. І люба-туга стисла серце, адже був певний, що моя Єва — таки Юстина, що з мойого ребра учинена вона й для мене. Її віднайшов, саме з нею мав поєднатись у парі, але чому так насміхається з мене й чому так ридає соловей?

Розділ IV

Вночі мені приснилося, що наймаю музик, аби звістити сусідам, пожильцям тієї вулиці, яка йшла вгору до замку, котрі вже побачили мої зальоти до Юстини: кохаю Юстину, кохаю і ще раз кохаю. Тому вдягнув на голову вінка й рушив неквапно, гордо зводячи голову. Переді мною ступав скрипаль, награючи, ззаду тупали цимбалісти, за ними фуяристи, інші тримали ввігнуті корнети, ще інші всілякі пищала — і музика ота заливалася, грала, і я ступав їй у такт, а один із музик раптом голосно заспівав про Юстину, а коли закінчив, пісню підхопили інші. Співали вони про квіти, занесені із Влохів, і про квіти наші, котрі ростуть у наших

садках, з яких я бажаю сплести вінка для Юстини, щоб вона вдягла його для мене, і щоб музики заграли й заспівали до льотного падвану, щоб збуджували вони ладні струни, щоб на ту музику зібралися дівчата з нашої вулиці і легко, і зграбно, і премило затанцювали. Я йшов вулицею у тому вінку, а біля хвірток стояли з мертвими обличчями всі пожильці нашої вулиці, і жоден із них не усміхнувся, хіба обличчя одне, всунуте у круглий отвір, вирізаний в дошках, — оце сміялося й ніби підспівувало, бо жоден інший не підхопив пісні, не плеснув пальцями, не підняв грацiйно подола і не притупнув ногою. Навіть діти, що обсіли паркани, були ніби неживі шматяні ляльки, в яких замість очей — ґудзики, а ротів та носів не було зовсім. І мені стало не весело, а смутно, не радісно, а печально, бо здалося, що квіти на моєму вінку зів’яли, адже дім, у якому жила Юстина, зачинений, затарасований, замкнутий, і в дворі, й біля воріт не було там ані душі. Тоді я став біля глухих воріт і заспівав уже сам під музику, яку витинали мої музики:

Чого ти, серце, з мислею блудиш,

Чи би-сь не знало, кого ти любиш?

Я тоє знаю, що тобі мило,

Тоє ж бо мене вельми сушило.

Знають і люди, бісу їх долі,

Як би-х не люблять люди ніколи.

Якії дива, що хто мил кому,

Собі я люблю, не кому інному…

Але моя пісня позвучала в порожнечі і разом із музикою пропала, бо не відчинилися двері, і не вийшли з них батьки дівчини з привітними

всмішками, і не вийшла сама Юстина, щоб прийняти від мене сплетеного із свіжих квітів вінка.

Тоді приступив до мене біс, узяв соломину, проткнув мені нею груди й почав надувати мене, наче пухиря, і я все більше й більше роздимався, і вже не лежав на ліжку, і не стояв перед глухими воротьми з музиками, а коливався пухирем, зачіпленим за нитку, і в мене замість очей були пришиті ґудзики, а рота й носа не було зовсім, а до ворочка кульки прив’язано шолудивого собачого хвоста, а той із соломиною в роті (чи й та) розщепив її на кінці, вмочив у кухлика, якого тримав у руці, і почав видувати бульбашки, які заповнили всю кімнату, пливли, підіймалися, криво відбиваючи в собі вікна й речі покою, а тоді безшумно лускали, і серед них один лише я не лускав.

Тоді біс, чи бісиця (хто його там розбере), вклав соломинку в горнятко, обтер вуста і сказав голосом Домни Жданихи Щенявської:

— Знаєш, чому жінку звуть посудиною диявола? Бо всі пристрасті цього світу через неї, бо всі злодійства цього світу — через неї, бо вона не живе, коли не колотиться, бо не шукає доброго, милого й любого, а такого, щоб її мнув, чавив і присилював. Отож, коли так запалився, послухай моєї ради: будь сміливий і не зважай на її примхи, прийди, скрути її у жмут і викажи свою силу — тоді вона, як псиця, за тобою побіжить, і не знатимеш, як від неї відкараскатися.

І я зовсім забув науку дядька Кипріяна, що біси — це наші лихі думки та вчинки, і вже надувся більше, як треба було, і от-от готовий був розірватися, як оті бульбашки, що їх випускав біс, але не розірвався, бо прокинувся із того лихого сну, і мені важко стало піднести голову від подушки, боліла мені й розламувалася.

Ледве вдягся, коли хтось знадвору застукав, і я побачив перед собою трьох моїх приятелів-писарчуків, які стояли вряд і усміхались однаковою всмішкою.

— Твоя колючка пішла до річки по воду, — сказав той із них, що стояв ліворуч, звали його Онисим. — Давай схопимо її і втягнемо в твій дім.

— І умикнемо, — сказав середній із ряду, Онисифор.

— Або прилякаємо її, хі-хі, тоді вона не викидатиме своїх коників, — сказав той, що стояв праворуч, звався він Олександром.

Я був ще досі зі сну, і в моїй голові бриніли слова, сказані бісом, а ще до того притулилися до вуха мокрі вуста і зашепотіли:

— Докажи, що ти лицар, украдь її, умикни, тоді вона сама за тебе попроситься!

І все це разом і склало отой одур, яким я став тоді надутий, і ми прискочили до воріт та хвіртки — мої приятелі залишались у дворі, а я мав вискочити, хапнути її і втягти у хвіртку, тоді мої приятелі мали накинути їй на голову міха, перед цим запхнувши рота, і ми б разом потягли її у мій дім, а тоді б оголосили на вулиці про свою покражу. Давній же звичай велить дівчині, коли вона умикана була, підкоритися долі і вийти за того, хто її вкрав, щоб уникнути неслави, інакше ніхто її не візьме. Саме тому я на той учинок згодився так швидко, а ще був підстьобнутий сном й укладеними мені до вуха словами із мокрих вуст — ось що зветься "одур голову бере".

Ми стояли за ворітьми й трусилися з нетерплячки, а може, це лише я трусився, а мої приятелі-писарчуки зі сміху, а знизу від річки із повними відрами піднімалася найкраща з кращих, яких я знав, граційно вигнувшись і сяючи ясним і прегарним обличчям. Коли ж наблизилася, я вискочив із хвіртки, схопив її і потяг до свого двору. Тоді вона заверещала несамовито й почала бити мене в обличчя, плюючи на мене, при тому опиралася так гаряче й потужно, що я не посилив її і не зміг утягти до двору. Сусіди почули той лемент, вискочили із домів своїх, а я

ганебно втік, ще й дістав доброго стусана поза плечі, бо хоч усі знали про обряд умикання, добрий він тоді, коли здійснити його вдається. Мої ж приятелі-писарчуки, всі троє, лежали серед двору й перекочувалися, душачись од реготу, і лиця мали покорчені, ніби трясця їх била, очі засльозені і ледве не тріснули від того сміху. Я ж ішов через двір, удруге оганьблений, більше того, обпльований і то по-справжньому, зрештою, й гукала вона тоді, коли тяг її: "Пес! Пес шолудивий!" — отож я і йшов, переповнений по вінця печаллю, понікуди запаморочений, і хоч за мій учинок ніхто мені нічого не міг зробити, був він у звичаєвім праві, але ганьби набрався — де б то, дівки не подужав! — і тепер хто зна, як від того обібратися.

— Ну й юнак! — сказав у мене за спиною котрий із приятелів.

Тоді я по-справжньому розлютився, схопив палицю й кинувся вже на своїх приятелів-скусителів, але вони ніби крізь дошки пройшли — в минуті в дворі їх не стало, тільки лунали за парканом їхні сміхи та хахи.

Але що б не відбувалось у приватному житті, на службу йти треба, тож я обхлюпав із діжки під ринвою розпалене і обпльоване Юстиною лице, впорядкував одежу, зачесав п’ятірнею чуба, вийшов на вулицю і рушив нею із закам’янілим обличчям, зовсім не зважаючи на глумливо розсвічені обличчя за парканами і на свист, яким супроводили мене хлопчаки, котрі, ніби галчата, пообсідали паркани і позакладали в роти брудні пальці.

Інтермедія третя

Запис в актах Житомирського уряду

Цього разу я ледве не запізнився на службу, але пана підстарости ще не було; біля уряду, однак, уже чекав пан Григорій Ворон-Корчівський, син пані Миколаїної Воронииної-Корчівської Тетяни Манківни, зем’янки землі Київської, який при прибутті пана Івана

Станишівського скаржив і оповідав на Оксиню Олександрову Теодоровичеву Тиш-Биківську із села Осецького. Він розказав, а я записав для впису до книг уряду замку житомирського, що року тепер ідучого 1582, місяця червня, четвертого дня, поїхала пані Тетяна до замку государського житомирського з потреб своїх власних і щоб відправити речі рухомі і листи до житомирського свого двору на захування, які, вважала, небезпечно тримати при собі, на селі живучи. Отож пані Тетяна спокійно собі їхала звиклою дорогою через село Осецьке і повз двір Теодоровичів Тиш-Биківських і вже порівнялася із тим двором, відтак ота Оксинія сама особою своєю зі своїми синами Филонцем та Богданцем і з челяддю своєю, маючи на пані Тетяну з давніх часів гнів та ворожість, вибігли зі свого обійстя Осецького, сини її й челядь напали на Григорія Ворон-Корчівського, сина пані Тетяни, який оце й розповідав нам свою історію, і челядь її, а що вони, злякавшись, побігли прудко геть, то й челядь Тиш-Биківських із синами Оксининими, Филонцем та Богданцем, погналися за ними вслід, а біля возу залишилася пані Тетяна й Оксиня, і Оксиня з усієї сили, а була вона важка і тлуста, вдарила на пані Тетяну, схопила її за волосся і почала водити; на що пані Тетяна вхопила за волосся Оксиню, і вони водилися, поки не повиривали захопленого в руку волосся. Тоді пані Оксиня роздерла пазурями лице пані Тетяні, а пані Тетяна в обороні своїй роздерла лице пані Оксині, відтак пані Оксиня, схопивши палицю, почала лупцювати немилосердно пані Тетяну, а що пані Тетяна від цього впала на землю, то пані Оксиня задерла їй спідниці на голову і зав’язала шнуром, від чого пані Тетяна оборонити себе не могла, а Оксиня почала накладати їй палицею по сідниці, геть її посікши. Отож пані Тетяна лежить тепер удома на селі, не можучи ходити. Покинувши пані Тетяну оганьблену із зав’язаними над головою спідницями, пані Оксиня випрягла з воза коня, якого пані Тетяна сама купувала за п’ятнадцять кіп грошей литовських, і все, що на возі було на той час, побрала й пограбувала. А на возі було таке: скриня, в якій шістдесят кіп грошей литовських готових; кошулька, обшита золотом з перлами, яка коштувала десять кіп грошей литовських; чепець, обшитий золотом, моравський, також із перлами, коштував п’ять кіп грошей; пояс срібний, позолочений, в якому було чотири гривни срібла; два золоті перстеньки,

в яких по два золотих червоних; кошульок колінських, шитих шовком, чотири, коштували дві копи литовські; скатірок великих тонких дві, коштували копу грошей; рушників чотири, коштували півкопи грошей; лисиць чинених п’ять, кожна куплена по півкопи грошей. Там-таки були листи і запис небіжчика пана Миколая Ворони, чоловіка пані Тетяни, яким вона обдарована всілякими речами рухомими і статками домовими, відділяючись од братаничів своїх панів Станіслава, Миколая і Йвана Ворон-Корчівських — цей опис важив на двісті кіп грошей литовських, і два листи-цироґрафи на борги, в неї позичені по двадцять кіп грошей литовських, один на міщанина Якова Биківського, родича пані Оксині, чи не брата у других, а другий на Оксюту з Мозирська за коня тисавого — ясно-гнідого, лисого, за якого пані Тетяна заплатила вісім кіп литовських грошей; коберець[5], за якого дано дві копи грошей, узголовин дві, які коштували двадцять грошей. Те все Оксиня забрала, заграбувала і до дому свого внесла. Сини ж пані Оксині, Филонець та Богданцьо, із челяддю, не підпускали підійти до матері пана Григорія Ворону-Корчівського, погрожуючи побиттям чи й забиттям, тож пані Тетяна змушена була встатй і йти сама невідь-куди, перечіплюючись через дорожні перепони, аж доки на краю села над нею не змилосердилася жінка Василева Заньковичева і, розв’язавши їй спідниці, зв’язані над головою, звільнила од тієї ганьби. Сюди невдовзі прийшли пан Григорій із челяддю і, зафрахтувавши воза у чоловіка тієї жони, Васька Заньковича, що змилосердилася над панею Тетяною, відвезли пані Тетяну до її села. А наступного дня прибіг до них той-таки чоловік Василь Занькович, оповівши, що пані Оксиня наскочила на нього з челяддю, його жінці за милосердя її зробила те саме, що й пані Тетяні, а у самого Васька забрала воза з конем, яким він відвозив пані Тетяну. Отож пані Воронина через сина свого Григорія просила, щоб та скарга й оповідання її були записані до книг замку житомирського, що для пам’яті до них, книг урядових записних замку государського, і є занотовано.

Я жахнувся із записаного і не міг не уявити собі оту видрицю, пані Оксиню, яка стояла на ґанку власного дому, вбивши собі в боки кулаки і широко розставивши ноги, і обличчя мала ніби крицяною машкарою

покрите, і крицяні щоки її, лоб та ніс під сонцем палали, ніби зерцальні, а рота було широко розтулено, і з того рота вилітали, ніби постріли, круглі димові клубочки, і ці клубочки розривалися зі звуком: "Ха!" — і летіли вони, оті: "Ха-ха-ха!" — верескучі, ніби колеса в незмазаному возі, а кінь пані Тетяни, припнутий у чужому дворі, сумно дивився, як, похитуючись, віддаляється, світячи закривавленою сідницею, пані його, і заіржав, високо задерши голову до закучмареного неба, і те іржання теж чомусь нагадувало: "Хі-хі-хі! — хоч як печально не намагався кричати кінь; а пані Тетяна із спідницями, зав’язаними над головою, ішла, хиляючись від тину до тину, і біля всіх отих тинів зовсім так само, як на моїй вулиці супроти мене, бо це звичка людей усіх вулиць та міст, стояли люди із замороженими обличчями, і тільки дехто тримав розтуленого рота, і з того рота, ніби постріли, вилітали круглі димові клубочки і розривалися із звуком: "Ха!" — і летіли оті: "Ха-ха-ха!" — десь зовсім так само, як іржав недавно кінь, дивлячись, як віддаляється від нього його господиня; а коли та господиня наближалася несвідомо до якогось тину, звідтіля, наче спис, висовувалася дерев’яна рука і відштовхувала пані Тетяну, яка покірно відвертала звідти і йшла до супротилежного тину, де знову наштовхувалася на висунуту руку…

Пан підстароста Іван Станишівсьний вислухав, однак, ту історію спокійно. Колупнув нігтем у зубах, де щось застрягло від сніданку, і вирік цілком байдужим голосом:

— Жахлива річ, коли б’ються баби! Одне мені в цій історії, пане Григорію, неясне. Сказав, що Оксиня мала на твою матір з давніх часів гнів та ворожнечу, то чи не розказав би, ваша милість, із чого вони почалися, оті гнів та ворожнеча?

Пан Григорій знітився й мовчав, тільки роззирався навдокіл, ніби боявся, що на нього тут, в уряді, нападуть і вчинять щось несмачне.

— Кажи, кажи, пане Григорію, з твоєї волі цього не записуватимемо до книг.

— Мовлю вам правду, панове, але цього й справді волію, аби не записували, — прорік після певної мовчанки пан Григорій Ворона-Корчівський. — Річ у тім… гм, гм… бачите, свого часу… як його й сказати… ну, моя мати вчинила з панею Оксинею те саме, що теперечки… пані Оксиня вчинила їй.

— Але в книгах немає такого запису! — вигукнув вражений пан підстароста житомирський.

— Таки нема, — зітхнув пан Григорій, — бо Оксиня такого запису учиняти не забажала. Вона, панове, затаїла помсту, отож ні до чого їй був запис та суд.

Розділ V

І знову не йшов я до дядька Кипріяна, а плентався, і моє єство поросло полином, що гірко пахтів і гірко клався на вуста. Адже мусив признатися дядькові, що мої спроби завоювати Юстину звелися на ніщо — не захотіла вона, щоб я її умкнув, ще й зогидила лице мені, вдаривши й обплювавши.

Дядько цього разу сидів коло своєї кущі і стругав дощечку, кілька подібних, уже обструганих, лежало біля його зігнутих по-турецькому ніг. Дощечки були невеликі, десь як лист у книзі, хіба трохи менші.

— Для чого тобі ці дощечки? — спитав я, спиняючись біля нього.

Кипріян ніби зніяковів і відклав дощечку в траву.

— Бачиш, юначе, — сказав, — того разу, тобто вчора,' я не договорив тобі про ченців. Круто про них висловився, і то лишень півправда, а не повна.

І він, перш ніж я вилив йому любовні болі, велемовно оповів, що не ганить він чернецтва добродійного, а ганить тих, які в порожнюванні вік свій провадять. Тобто ганить тих, котрі вважають, ніби Богові потрібні безконечні моління та поклони, хоч одна із заповідей вістить: не поминай даремно імені Божого. Ці ж болвохвальці забувають, що Бог не є фігуральний, а є круглість світу, не є істотою, а самим життям, не є надприродним, а самою природою, це не дід із бородою, подібний до Зевса чи кого там іще, що сидить на хмарі і до всіх придивляється, а вічний, безначальний і безконечний розум, розлитий безмежно не лише в кожному живому тілі істот чи й рослин на землі, але й у безмежному небі. Отже, наші молитви тільки тоді мають користь, коли наладнують нас на добродіяння і остерігають од злодіяння, тобто коли стають часточками животворящої душі. Отож чернець, який тільки молиться і б’є поклони, цураючись світу і вбиваючи плоть, — грішник великий, бо закопує свій талант до добродіяння у світі; чернець же, котрий будує, мислить, пише книги, складає книгозбірні, заводить школи, прихищає вбогих і лікує хворих, тобто любить світ, а не ненавидить його, — такий чернець у Бозі пробуває. Той чернець, який нищить чужовірні образи, вбиває тих, котрі думають чи справляють обряди не так, як він, палить книгозбірні, відводить людину від природженого їй чину, вбиває дух животворящий і добротворний — грішник великий, бо постає супроти Святого Духу, і достойний зневаги, а не шани.

Я мав зараз інші клопоти і не вельми міг уникнути у хитросплетіння Кипріянових словес, бо він усе викладене оповів не так стисло й чітко, а з вихилясами, збоченнями від теми, з цитаціями, візерунками, але, навіть на піввуха вислухавши його, не зміг не обуритися.

— Але ж, дядьку, — сказав, — чи ж сам не відкинувся світу й чи не перебуваєш у безділлі, а отже, порожнюванні? Чи ж не живеш, уподібнюючись до ченців, що порожнюють?

Обличчя Кипріянове стало таємниче й трохи лукаве, а на вуста лягла сакраментальна всмішка.

— Вчора ти також закидав цього гачка, — задоволено мовив він, — але я не відповів до ладу, бо мене повело в інший бік. Коли б я жив у безділлі, юначе, то не казав би такого. Ось застав мене за роботою, не кажучи про моє лікарювання і всіляку іншу духовну допомогу людям.

— Чи ж ікони малюватимеш на цих дощечках?

— Скажу, коли присягнеш, що нікому ніколи не відкриєш таїни мого великого діла, — майже урочисто пророк Кипріян.

— Ох, дядьку, — сказав я, сідаючи біля нього на траві. — Не до того мені зараз.

І я розповів йому плачливим голосом про те, що трапилося в мене з Юстиною.

Не з тієї стежки зайшов до дівчини, юначе, — зітхнув Кипріян. — Жінки люблять сильних чоловіків, але не брутальних. До хлопця їм треба призвичаїтися, а нашому брату коло них пострибати й повихилятися, тобто поступово прихилити їхнє серце до себе, водночас і свою міць при тому виказати, а не плиткість чи сопливість. Жінка потребує, щоб її мило дурили, тоді вона й задурюється, щоб їй улещували, нею захоплювалися, вражалися її красою, а водночас і владно завойовували. Ти ж поліз до неї, як немисленний, а дівчина до того ще й попами заморочена, ніби Ісус її в наречені хоче взяти. Чи ж Ісус султан турецький і збирає собі з дівчат гарем? Ісус — посланець був Божий, месія, тобто людина з Божим призначенням, свою науку в світ ніс, але не дівчат улещувачем був та збирачем. Дівчат улещувати мають такі, як ти, щоб у природі своїй пробувати і залишити після себе плід живий для вічного людського тривання.

Що ж мені робити, дядьку? — з розпачем спитав я.

Дядько Кипріян сидів якийсь час загаданий. Тоді звів на мене споважнілі й якось дивно посивілі очі й проказав:

— Маю книги учення й на це. Спробую закликати духа, який запалить Юстинине серце похотінням до тебе. Вже казав, хто вони є, оті духи, — це відламані часточки душі людської. Вони і стіни можуть стрясати і розвергати, доми ламати, при лихому скерунку вони кровопролиття чинять, батьковбивство, ворожнечі та гніви поміж братів та подруж, дівчат до невшетечності та сороміцтва схиляють, блуд сіють і пристрасті плотські, до лихих справ приводять, цнотливих у любодіяння вкидають. При доброму ж скерунку чинять усе навпаки. Хто пізнав тайну, як керувати ними, обережний має бути, щоб не випустити дракона і не втратити повелительної над ними сили. Схилити ж дівицю до звичайної закоханості — не зло є, бо не для задоволення похоті своєї схиляєш її, а для доброго співжиття. Чи ж не так?

— Таж звісно, дядьку! — вигукнув я. — Хочу, щоб полюбила мене, а коли полюбить, старостів восени до неї зашлю і заживу з нею в любому подружжі.

— Поклянись! — наказав дядько Кипріян.

— Клянуся небом та землею! — проголосив я. — І щоб мені з цього місця не зійти, коли неправду кажу!

Дядько подивився на мене пильно, ніби виїдав очима. Тоді звівся, і з подолу хитону його посипалися білі стружки — пішов у кущу. Я тим часом узяв дощечку й розглядав, була вона з лиця гладко вистругана, ніби й справді приготована для малювання ікони. Перевернув дощечку, з того боку оброблено її грубо. Дядько тим часом випірнув із кущі з посудиною, прикритою дерев’яною накривкою.

— Візьми ці ліки, — сказав, — і покропи, щоб ніхто не бачив, дім Юстинин. Але не тримай у цей час до дівчини лиходум’я, з любов’ю про неї згадуй, ще й помолися, аби полюбила тебе.

— Чи ж це приворот? — спитав я, беручи посудину.

— Приворот, що його споконвіку на нашій землі готують для подібних трафунків.

Я подякував дядькові й відійшов. Західне сонце биАо мені в спину, і тінь моя видовжилася непомірно, стрибала по стежці й траві, ніби один із тих духів, що його викликав мій дядько — саме цей дух і повів мене в подальші любовні пригоди. При цьому виник і легкий острах: "А що, коли мій дядько Кипріян, — подумалося мені, — з нечистим закладає? Чи ж не потраплю в такий спосіб і я до нечистих рук?" Дивний він усе ж таки, дядько, дивні і його думки. Говорить про Бога, але не так, як учать по церквах, і все в його думках якесь не таке. Чи ж не ліпше й не простіше мені розбити об каменя цю посудину, повернутися додому й забути про ту навісну дівчину, що полонила мені серце? Коли не хоче мене, навіщо набиваюся їй зі своєю любов’ю? Хіба мало в світі дівчат і хіба нема на нашій вулиці таких, які позирають на мене солодко? Не останній я в цьому світі і не найбридкіший, хоч, може, й не красень писаний і не мішок м’язів.

Саме входив у скеляну долину, в якій текла ріка Тетерів і де звисала з однієї із скель кам’яна голова. Сонце залишилося там, за горою, а в долині висів синій сутінок. Вода між каміння завмерла і тільки вряди-годи вирівалася з неї рибина, скидуючись. Блискала лускою й ляпала в плесо, яке починало гнати з того місця тремтливі кола. І з кущів над скелями раптом ударив соловей. Тоді дивна річ зі мною учинилася: я знову згадав Юстинин голос, і той голос наповнив мене, як золота вода, і мені від тієї води млосно стало. Тоді відчув, що все тіло від голови до пальців ніг наповнюється відчуттям тієї дівчини, ніби вона ввійшла в мене і стала часткою мого єства. І та частка розливалася в мені золотою водою, і я весь уже був із з’єднаних наших єств; ні, не так легко забути

цю дівчину, адже вкорінилась у мене, вросла тисячами корінців, які смокчуть мої соки й кров, бо соки й кров наші прагнуть до змішання. А соловей над головою дзвонив і дзвонив, і я п’янів, і туга велика, ніби музика, підіймалася з глибини душі моєї, і я побачив перед собою затуманений, але невимірно дорогий мені образ. І той образ усміхнувся тепло й приязно, а до вуха мого приклалися знайомі мокрі губи й прошепотіли: "Завоюй її, завоюй! Ніколи дівчина не полюбить, коли не відчує твоєї пристрасті й сили, коли не впізнає в тобі мужнього лицаря-войовника. Настирливий будь і не відступай!"

І я знову почав роздиматися й надуватися, як той пухир на шворці, в якого очі — ґудзики, а рота й носа нема, і не йшов стежкою, а плив, і за ту шворку трималася рука моєї тіні, бо знову вийшов на розлогіше місце, і тут мене й зловило західне сонце. А хмари біля нього палали густим малиновим світлом, і трава світилася, ніби кожна травина позапалювалася ізсередини. Я сам освітився й був запалений ізсередини і йшов дивно легкий та роздутий, очі мої вузькі зробилися, а волосся ледь-ледь піднялося, як гребінь у півня. І ноги в мене були курячі, а штани із пір’я, і вигнув я груди колесом, одне крило відтягнув донизу і, кокочучи, почав наступати на курку, дивно схожу на Юстину. А соловей ніби летів за мною, бо пісня його не даленіла, хоч я й відходив од місця, де перед оцим співав, а ішла разом зі мною.

Я глянув на посудину, яку ніс у руці, й загадково всміхнувся, десь так, як перед цим дядько.

— Ну, тепер побачим, тепер побачим! — тихо сказав і вже цілковито забув свою ранішню уразу й образу.

"Піду-но я додому, — сказав подумки, — повечеряю, дочекаюся темряви, а тоді рушу до Юстиниої хати. Оббризкаю їй двора і спокійнісінько засну. І хай приснiться мені власне весілля!"

Підійшов до того місця, де було покладено дерев’яну кладку, і раптом побачив, що на кладці стоять мої приятелі-писарчуки: Онисим, Онисифор та Олександр.

— Де ж ти ходиш? — спитав Онисим.

— Ми оце думали й придумали, — сказав Олександр.

— Тебе прилюдно зганьблено, — мовив трохи понуро Онисифор, — тож маємо дівці помститись.

— Обмажемо їй ворота дьогтем, — сказав Онисим.

— А ще ліпше, знімемо їх і запремо на клуню, — сказав Олександр.

— Або поб’ємо їй вікна і закричимо котами, — мовив Онисифор.

— Або заспіваємо сороміцьких пісень, — сказав Онисим.

Тоді я почервонів, як рак, і верескливо на них закричав. Лаяв їх на всі заставки, а тоді плюнув на дошки кладки і пішов од них геть. Вони ж бо стояли, ніби правцем биті, і тільки роти порозкривали, адже хотіли мені допомогти й поспівчувати. Але я не бажав їхнього співчуття, тож ішов, і клекотів, і варився, як юшка в баняку. І з пліч моїх, і з голови, здавалося, підіймалася пара.

— Божевільний! — загорлав мені в спину Онисим.

— Надвережений! — закричав Олександр.

— Плохій і тюхтій! — гукнув Онисифор.

Але я на них не зважав. Скусили мене на те дурне умикання, і не я був винуватий, що Юстина розгнівалася, а вони. Не втратив іще надії навернути її до себе, ось і приворот несу в руці, отож нічого її ганьбити. Нехай ідуть собі до біса, бо це біс їм ту криву гадку й нашептав. Я ж за Юстину ще повоюю.

І солодкий одур мене пойняв, якесь щастя; руку гріла посудина із приворотом — ліками на моє нещасливе кохання. І мені здалося, що рідина в тій посудині кипить і побулькує, хоч кипів і побулькував, здається, я сам. І хтось ніжний і солодкоголосий заспівав у моїй голові:

Ромашечки Юстина збирає на луці,

В руці тримає рожі яскраво палючі,

Фіалочки ласкаві кохає Юстина,

Юстина крин-лілеї зрива в цій хвилині.

Коли ж збере Юстина усі оті квіти,

Віночка скрутить, схоче потому надіти

На голову для мене, аби цим повісти,

Що хоче одягнути покрив’я невісти.

Нема від тебе, мила, краснішої панни,

Оце моє серденько найбільше і ранить.

Отакий одур грів мене й наповнював. І я забув про своїх друзів-писарчуків, які вже не горлали образливих на мене слів від кладки, і

земля навколо почала ворушитися й парувати, і та пара густішала — напливали сутінки. Запахло вечірніми квітами, а небо, коли позирнув на нього, покрилось усе фіалками, між яких спалахнули золоті очі. Тоді я й подумав: хто зна, як подіє на Юстину дядькове чарівне зілля, а воно, хоч і не пив я його, й не торкався, і не вдихав його випарів, вже напевне мене одурманило.

Розділ VI

І ось вона настала, та ніч, якої ніколи не забуду, поки живу, ніч одуру й несамовитості моєї. Прийшовши додому, я нічого не міг робити, навіть вечеряти, а лише сів посеред покою на ослінці і стежив, як згущуються навколо сутінки, як ходять, вештаючись довкола, якісь тіні, шепочуть щось і перемовляються; і весь я був переповнений синьою гіркуватою печаллю, а на столі стояла посудинка, що її дав дядько Кипріян, і висяювала рівне, аж мертве світло, ніби ліхтар із свічкою посередині; мені навіть здалося на мить, що посудина та нагадує людського черепа. Але я не лякався й не дивувався, бо все в мені закоцюбло: чекав кромішньої темряви, бо тільки в кромішній темряві відбуваються чари, а ще думав про таке: в Юстиниому дворі бігав величезний пес, якого на ніч спускали з ланцюга, то що ж мені з ним чинити і як улагодити? Згадав про кільце ковбаси — чи не звабиться на неї псина? Друга річ не менш важлива першої: обійстя Юстинине оточене високим та міцним парканом, а поверх кілків набито гострого цвяшшя — як мені в темряві його оминути? Третя річ: що чинити, коли за чарівництвом мене піймають, адже чарівників суд не милує: одних прив’язують до ганебного стовпа й батожать, інших водять містом і ганебно кленуть, одягши на них мішка, в лихі часи морового повітря таких навіть спалюють. Але й цього я чомусь не лякався, може, тому, що хоч лихі кари визначає право за чарівництво, але завжди знаходиться гідна довіри людина, яка виголошує незгоду із засудом і просить милувати чарівника, натомість обдирають його з майна і проганяють із міста. Коли б таке сталося, піду у світ, як свого часу пішов мій дядько Кипріян та й батько, а може, згоджуся стати їхнім учнем, учинивши клятву, якої Кипріян від мене давно сподівається. Одне знав твердо і

несхитно: відступати нікуди, мушу вчинити намислене, інакше помру від любовної туги, якою так щільно наповнений. Адже несвітські речі й чиняться, коли людина переповнюється тугою, тоді вона ніби' сомнамбула блукає, тоді в неї ледве-ледь стукотить у грудях серце, тоді руки й ноги зів’ядають, очі пригасають, вуста в гіркий усміх складаються, тоді себе приреченим відчуваєш. Ноги ж ведуть тебе у певне місце, де сподіваєшся зустріти ту, яка тебе так нещадно зачарувала, і там конечне її зустрічаєш. Отож, коли сам зачарований, зачарую і її, хай би запалала вона любашною до мене тугою, хай би так само ціпеніла, як я оце зараз, у сутінках, хай і її поведе на те місце, де чекаю її я, — тоді рушимо одне одному назустріч, безсилі щось змінити, глухі і п’яні, із заплющеними очима; я йтиму з одного боку, а вона з другого, і так віддамося незримій силі взаємопритягнення, бо досить стане прийти одне до одного — і все закінчиться, знову звичайно засвітиться над головами нашими сонце, і світ озвичайніє, і вимиватимуться із душ наших химерні тіні, а все призначене до з’єднання з’єднається.

І тут я відчув, що мене ніби здвигнуло: у густій темені сидів. Зникло заціпеніння, і сила повернулась у тіло. Зіскочив з ослінця, поклав у кишеню кільце запашної ковбаси, взяв слоїка, який і досі світився дивним сяйвом, загорнув його у рушника, щоб те світло не зрадило мене, і тихо виступив із хати.

Став на ганкові і прислухався. Спокійно було довкруж, валували тільки собаки. Мені здалося, що найбільше й найгустіше брехав пес із Юстиниого двору. Рушив крадьки з двору: вулиця порожня, на небі ані зір, ані місяця — саме так, як і треба. Ніде в хатах не світилося, бо магістрат через часті пожежі видав заборону світити після сутінків, всю вулицю покривали сонні хвилі, ніби незриме море накотило на неї. Але вулицею я не пішов, а звернув у завулок, щоб дістатися на задню вуличку, з якої можна було б потрапити на город та в садок Юстиниого обійстя: до речі, тут на паркані цвяхів набито не було. Я виліз на паркана, але стрибати в обійстя не поспішав: пес почує мене й так. Уже він біг, хекаючи й погаркуючи, і стукочучи величезними лапами, і

поблискуючи вогняними очима. Я відламав кавалка ковбаси й кинув у темряву: коли їжу пес візьме, мене не зачепить. Так воно і сталося: пес жадібно пожер ковбасу і почав стрибати до мене на паркана — я ж згодовував малими дольками. Але він не заспокоївся, а коли пожер усе і помітив, що більше ковбаси йому не даю, почав загрозливо гарчати. Тоді щаслива думка прийшла мені до голови: а що, коли збризнути його рідиною з горняти, чи не полюбить він мене, адже несу любасне зілля? Всунув руку у горня й бризнув просто в морду, що вискочила аж до мене. І сталося диво: пес принизливо й солодко заскавчав. Тоді я сміливо зістрибнув на город, пес обнюхував мене, лизав одежу, терся й лагідно матиляв хвостом. І ми пішли разом до Юстининого будинку, як брати-спільники. Усе, що треба було, я зробив швидко й ретельно: обкропив хату, ґанка і бризнув на горішнє вікно, в якому часто стриміла дівчина. Від пряного духу, який струмував од настою, паморочилася голова; пес біля мене повискував, намагався злизувати накраплене, а тоді пристрасно кидався обіймати мене, тицяючись мордою мені в лице. Тепер треба було звідсіля тікати, але ноги не несли, мабуть, перехвилювався. Тоді сів біля хлівця, обпершись спиною об стіну, обійняв пса, який тісно притулився до мене, щось намагаючись по-собачому мені сказати, але я на нього зважав найменше, бо почав дивитися на вікно Юстининого покою, горішнє під самим дахом, де не раз її бачив. І чи я заснув тоді разом із псом на короткий час, чи мав привидження, здалося мені, що стіна Юстининого дому спрозоріла чи розсунулася, побачив там Юстину в білій сорочці, і сорочка та, ніби місячним світлом облита, зламувалася й світилася. Дівчина звелась із ложа і вклякнула, звівши руки догори. І так само, як сорочка, засвітилося її обличчя, таке гарне, таке чарівне, таке чудове, таке прекрасне, що гарнішого в світі не бачив. І зашепотіла вона молитву, але настільки голосно, що почув її всю аж до останнього слова.

— Чому про нього все думаю, Господи? Спаси мене від непостійних вітрів та лихої бурі тілесної, та від розпаленого вогню геєнського! О, думки в мене лихі, о, сором мене з’їдає, бо не можу викинути його з голови. Кров у мені, ніби у конові, кипить, Господи, нестерпно бажаю його! О, хочу, і тіло мені млоїть і розривається! Вабить мене те, чого досі

як скверни боялася — чи не від диявола мені ця брань? Господи Боже мій, Ісусе Христе! — заволала вона. — Це вороги мої постали на мене, сіть уготувавши ногам моїм, і зморюють душу мою! Хай не порадіє, Боже, ворог мій щодо мене, знай, Господи, що я раба твоя, і чистоту тіла для тебе бережу, і душу свою тобі я вручила! Збережи-бо вівцю свою, добрий пастирю, не віддай на з’їжу звірові, який шукає, аби мене проковтнути, дай подолати лихе бажання плоті моєї — віджени від мене того пса шолудивого, якого не люблю, а лише жадаю!

І знову, як того першого разу, мені здалося, що не вона сказала ті слова, а гримнули вони з неба, як у грозу, і я скочив уражено на ноги, аж пес відстрибнув од мене і загарчав. І обличчя моє запалало із сорому, як мідний казан чи як місяць, і все в мені забурунило й закипіло, й омивали щоки мої вогняні язики, адже був я для неї й тепер лишень пес шолудивий, і не любов у ній запалив, а лише нечисте похотіння. І кинувся я притьма в сад, а за мною метнувся, весело погаркуючи і хапаючи, але не кусаючи мене за литки, пес, ніби грався я з ним чи він зі мною, але не до гри мені було тепер: відчай, і біль, і туга мене гнали, бо чому, чому, горлав я подумки, вона для мене — вінець бажань моїх, а я для неї лише пес шолудивий?! І я справді ніби ставав у цій ночі шолудивим псом, стрибнув і перелетів паркана, а в обійсті заволав і забухкав гавкотом пес справжній, в якого вже, очевидно, минуло запаморочення; я ж біг у ніч із беззвучно роздертим, ніби в крику, ротом, із вибалушеними очима, із роздутими, як у коня, ніздрями, біг чи летів, і не було в грудях повітря, і мені здалося, що це я волаю і б’ю гавкотами ніч, а ноги мліли, а серце розривало груди, а сльози ринули з очей і покрили щоки вже не вогняними язиками, а шкарубкою кіркою криги.

— Пес шолудивий! — кричало в мене за спиною, і я стишив біг, і ввібрав зі свистом повітря, і обтер мокре лице; зрештою, зупинився й прислухався.

Голосно лящав і ридав неподалік соловей.

Розділ VII

Цієї ночі довго не міг заснути, мав-бо схвильовану і скаламучену душу, а коли заснув, приснився малий, і шмаркатий, і голий бісик, що повертався від Юстиниого двору, перелізши перед тим паркана. І хоч ніч сьогоднішня була безмісячна і беззоряна, обливало бісика світло, від якого тіло його грало смарагдовими переливами. Ішов він на курячих лапках і вряди-годи видавав із себе: "Ах-ах, охи-ох! Бідний я бідний, бідний і нещасний!" І так сильно жалів себе бісик, що з величезних очей його котилися сльози. Через це він здер із власних грудей клаптя переливно-осяйної шкіри й перев’язав собі очі. А ще тримав бісик у руці лука, в якого трісла тятива, а за вухо йому закладено зламану стрілу. А ще в бісика були за спиною невеликі білі крила, і вряди-годи він ними стріпував, ніби хотів злетіти, але вчинити того не міг. І сльози, які котилися з його очей, хоч і перев’язав їх стьожкою, були перламутрові й застигали на щоках у перлини, а тоді скочувались у траву й перетворювались у фіалки, саме ті, про які співав я у своїй пісні, бажаючи, щоб їх Юстина позбирала. І кожна із тих новонаросліх фіалок перетворювалася в крихітний ліхтарик, котрий світив фіалковим світлом. А там, де було здерто для перев’язки шкіру, на грудях, видно було отвір, в якому обливалося кров’ю подовгасте бісикове серце. Отак бісик ішов і плакав, а тоді став, зв’язав порвану тятиву на луці, приклав його до підборіддя, другою рукою взяв з-за вуха зламану стрілу і заграв печально, ніби на скрипку. І мелодія зазвучала ніжно й тонко, а високий тонкий хлоп’ячий голос високо знісся і ніби заридав:

Казала мені дівчинонька і до себе прийти,

Коли буде годинонька сьомая на ніч бити.

Ой я прийшов до неї, вона спить, не чує,

Нехай собі з милим Богом здорова ночує.

Жальсь, Боже, неборака, що дарма приходив,

Сукманоньку покаляв, чоботоньки збродив.

При цьому бісик притупував курячою лапкою по дорозі, і від того виникав дивний звук: "Бум, бум, бум!" — ніби у тимпана бив.

І тут перед ним виросла раптом величезна постать, одягнена у хламиду, довжелезні вуса в неї здіймалися й опадали, як у сома, коли пливе він у морі тьми. Бісик ледве сягав до коліна тій постаті, і я впізнав у ній дядька Кипріяна. Постать нагнулася, взяла двома пальцями бісика за крильця, ніби метелика, й піднесла собі перед очі.

— Чого зав’язав очі? — спитав глухий голос.

— Бо соромно, — пропищав бісик. — Хіба не бачиш, плачу я?!

— Чого ж, нещасний, плачеш? — спитав дядько Кипріян.

— Бо не зміг здолати тієї дівиці.

— Чого ж не зміг здолати дівиці?

— Бо вона ще не мертва, але вже мертва, — мовив бісик.

— Що це значить? — спитав дядько.

— Тіло не мертве, а серце як камінь сірий і твердий. Зламалась об того каменя моя стріла. І пообпадало мені від її холоду пір’я на крильцях. І тріснула від морозу на лукові тятива. Отож я не мав зброї і здолати не зміг. Ах-ах, охи-ох! Пусти мене, поспіваю й пограю. І не посилай до дівиць, у яких камінь — не серце. Хай собі з Богом помирають — не воскреситель я мертвих сердець, а запалювач вогню. Ах-ах, охи-ох!

— І з каменю крешеться вогонь, — сказав дядько Кипріян, опускаючи бісика на землю. — Хай, може, сильнішого за тебе знайду.

І величезна Кипріянова постать захиталася, ніби водою розмивалася, а голова стала міхурем, прив’язаним на шворці, в якого є ґудзики-очі, а рота й носа нема, а хламида чи ж бо хитон без рук і без ніг і без голови повільно похиталася стежкою у скеляну долину, де текла тиха річка Тетерів, на самому дні якої лежав величезний сом, і вода ворушила його вуса. А бісик стояв із зав’язаними очима і з відкритим серцем, приклав лука до підборіддя і водив по тятиві стрілкою. І плакала ніч, плакали фіалки-ліхтарики, плакав бісик, плакав і я уві сні, плакав сом, покладений на дні тихої річки Тетерів, плакала Юстина в своєму покої, плакав її пес, який згадував чи ковбасу, що нею несподівано був. гощений, чи, більше, свій одур від рідини, якою був обкроплений. Тяжко ворочався в своєму ложі пан підстароста житомирський Іван Станишівський, бо снилася йому пані Тетяна Миколаїна Воронина-Корчівська, яка йшла вулицею із спідницями, зав’язаними над головою, і з червоною від побиття сідницею. І знову співав тоненький печальний хлоп’ячий голос, котрий, здавалося, й небес сягав, співав ту ж таки пісню, а куряча ніжка притопувала, і від того виникав звук, ніби у тимпан бито. Відтак не витримав Юстинин пес, звів писка і заспівав тієї ж пісні, тільки густим басом, від чого прокинувся пан підстароста житомирський (я ж сам стояв уліплений у куток власного покою і все це бачив, незмигно зорячи) Іван Станишівський і сказав здивовано таким же густим басом:

— А що це воно в світі діється, хай йому чорт!?

Інтермедія четверта

Запис в актах Житомирського уряду

Цього ранку Юстини я не зустрів, у церкву вона не пішла, або ж вичекала, поки пройду на службу я і всі троє моїх приятелів-писарчуків,

— тільки тоді покинула свій дім. Зрештою, я й сам не вельми хотів сьогодні з нею зустрічатися: втомлений був, зле виспаний і зболілий душею та серцем.

Сьогодні в уряд прийшло людей чимало: пан Мацій Стрийковський, пан Дахно Василевич, Кузьма Бобринкович, Клим Партинюха і інших людей немало, а з ними й піддані пана Григорія Ворона-Корчівського Федір і Миколай. А скаржився пан Станіслав Кошковський на пана Григорія, сина пані Тетяни, і на його людей, що він покрав сіно пана Станіслава Кошковського через своїх людей, і шкоди тієї було на дві копи литовських. Привезено було клячею воза із краденим сіном, із хомутом, сирм’яг дві, шапку, пояса, сокиру, які покинувши, утекли. Тож став перед підстаростою Іваном Станишівським пан Станіслав Кошковський, чоловік не так високий, як грубий, аж у нього на кунтуші розстібалися там, де живіт, ґудзики, і він весь час, говорячи, ті ґудзики застібав.

— Їхав я до свого сіна, — сказав тонким голосом, — із слугами Стефаном Висоцьким та Мартином Нагайським, і з Івашком Крупчанкою…

Отож вони їхали на конях і трапився їм віз із візницею пана Григорія Ворони-Корчівського на ім’я Миколай, був'з ним також слуга Федір: везли сіно. Спитав їх пан Станіслав Кошковський суворо:

— Чиє сіно везете чи хто вам його дав?

Федір сказав:

— Дав нам те сіно слуга пана Стрийковського.

Тоді пан Станіслав Кошковський побіг кіньми із слугами до того нібито сіна пана Стрийковського, де вказали слуги пана Григорія Ворони, але сіна там не було, тільки халабуда на тому місці, що її діти

збудували, коли пасли худобу, отож звідти сіно давно забрано, а не тепер.

Відтак ударив себе в лоба пан Станіслав Кошковський:

— А чи не моє вони сіно везли?

І прудко побігли вони кіньми до того місця, де лежало сіно пана Кошковського, а стіжка його й у помині не було, тільки свіжо розтрушене сіно й порожнє місце. І закляв тяжко пан Станіслав злодіїв, заклав довгі вуса за вуха і почалася гонитва, але воза пана Григорія вже не було; очевидно, поки вони їздили, то й візниця гнав чимдуж своїх коней. І так вони догнали до фільварку пана Григорія Ворони-Корчівського і побачили, як прудко скидають із воза те сіно Федір із Миколаєм. Уздріли їх Федір із Миколаєм і кинулися врозтіч, перестрибнувши загорожу, — побігли в ліс. Пан Станіслав Кошковський змушений був спішитися, бо ліс той був зарослий кущинням, і хоч бігали вони за Миколаєм та Федором туди й сюди немало часу, але ті все вислизали з рук; і не раз пан Кошковський чи хтось із слуг його падав і скочувався в тамтешні ярки. Сам пан Станіслав кричав, ревів, погрожував, махав кулаками і заклинав, але Федір із Миколаєм прудкіші виявилися, бо й молодші, і зловити їх у тому ліску із ярками так і не змогли — ті раптом ніби в землю запалися.

— Отож я забрав, — мовив поважно пан Станіслав Кошковський, — клячу із возом, із сіном, сирм’яг дві, шапку, пояса та сокиру.

Я скоса зирнув на пана Кошковського, не такого високого, як грубого, із віддутим животом, на якому все розстібувалися ґудзики кунтуша, й подумав: добре було б побачити, як він бігає по тому ліску й репетує чи дико реве чи як котиться, ніби куля, в ярка.

Тоді виступили слуги пана Кошковського Мартин Нагайський та Івашко Крупчанка, обидва невеличкі, напрочуд між себе схожі, ніби

брати, тільки в одного було сліпе, затулене шкіряною накривкою око, а в другого кривий рот (я подумав, що це вже другий одноокий цими днями трапився нам до запису). І обидва вони урочисто визнали, що їздили з паном Кошковським Станіславом, чи властиво з Кішкою, як його всі здавна звуть, до сіна і спіткали Федора з Миколаєм із сіном у полі і що спитав пан Кішка: "Де це сіно взяли?" — а злодії відказали: "Дав нам сіно слуга пана Стрийковського".

Мартин Нагайський зирнув єдиним оком на Івашка Крупчанку, а Івашко Крупчанка зирнув обома очима на Мартина Нагайського і ще більше скривив рота, ніби засміявся. І сказали вони: один півречення, а другий ще півречення, а тоді перший — півречення і так далі, що примчали вони до сіна пана Стрийковського, а на тому місці — ха-ла-бу-да, от! А вчинили ту халабуду діти, які там худобу пасли.

— Тоді вдарив пан Кішка себе в лоба, — сказав Мартин Нагайський і моргнув єдиним оком.

— Тоді вдарив пан себе в лоба, — повторив, тільки нижчим голосом, Івашко Крупчанка, — і сказав...

— І сказав, — мовив Мартин Нагайський. — Чи не моє вони...

— Ну так, — мовив Івашко Крупчанка. — Чи не моє вони сіно вкрали?

— І прибігли до панського стіжка, — сказав Мартин.

— Аж знати, що те сіно побрано, — мовив Івашко.

— Теперечки побрано, — сказав Мартин Нагайський.

— І освідчив нами пан Кішка, — сказав Івашко.

— Слід той, таки освідчив нами, — сказав Мартин.

— Побіг з нами за тим слідом, — проказав Івашко і скривив рота, ніби засміявся. Зряче око Мартинове при тому сяяло, як зоря.

На те видав декрета пан підстароста Іван Станишівський, щоб пан Ворона-Корчівський поставив перед суд Федора й Миколая, котрі те сіно покрали, і ручилися за нього Клим Партинюха, Кузьма Бобринкович, Івашко Чепель на поставлення до права. А пан Станіслав Кошковський попросив, щоб скарга його була взята до книг замкових і там записана. '

Відтак виступив Федір, сказавши, що не зі своєї волі він сіно крав, а з наказу пана Григорія Ворони, і що в нього, як у підданого, вини тут немає, бо виконував панського наказа.

— А що скажеш ти? — спитав пан підстароста у візниці Миколая.

— А я що? — мовив візниця. — Сказали мені їхати, то й поїхав, сказали везти, то й повіз — чи ж мені про те думати? Але коли вже мене ловлять, — він примружився, — то чорта лисого піймають, я не такий!

— І я не такий! — гордо сказав Федір. — Коли вже ловлять, утекти треба, інакше боки підлатають, це вже кожному звісно. І сюди, в уряд, ми прийшли з власної волі, — додав Федір, — а не як зловлені, бо ще не було такого, хто б мене піймав.

І звів гордо лице.

Тоді пан підстароста наказав прибути перед уряд панові Григорію Вороні-Корчівському.

Розділ VIII

Усе, що відбулося зі мною в любовній оказії, тяжко пригнітило. Я навіть повірив, що зайшов до Юстини, як сказав дядько Кипріян, не з тієї стежки, що замість сили виказав брутальність, що таки не зумів підійти до дівчини, як належить, — от вона мною збридила. Отже, мушу перестати шаленіти, а стати розважним та мудрим і виказати силу не в навальності своїй, а в повстримності, і спробувати дівчину, яка двічі назвала мене шолудивим псом, із серця вирвати, як лиху колючку, коли їй запраглося стати нареченою Христа, а не звичайного доброго хлопця (а за такого я себе вважав); і хай з того журяться батьки її, в яких вона одиначка, бо не приведе у світ нащадка добра їхнього, а його трохи є. Мені ж журитися дуже таки не випадає, бо дівочого цвіту насіяно на землі не менше, як квітів, а квіти, зрештою, й цвітуть для того, щоб ними звабилась якась бджілка, чи комарик, чи муха, щоб понесла квітка плода, потрібного для наступного літа. Отже, коли мудрий я, мушу цю дівчину забути, хоч як нею уразився, — не вона моя, як виявилося, пара, моя десь ходить, десь із тугою дивиться у вікно, десь сидить, як ошатний павучок, і тче ніжну сітку павутиння, щоб у ньому заплутався якийсь летючий легковажець, котрий тієї павутини шукає сам; через це десь сидить вона біля вікна, печально дивлячись на дорогу, і поспівує теплим, дзеньчистим, як струмок, голосом щось отаке:

Ой взяла ж мене великая туга,

Що я не виджу свого милого друга.

Пішла б я за нам і сліду не знаю,

Що ж я чинити, бідная, маю!..

Отож я твердо вирішив забути Юстину, не думати про неї, їй не навдокучати, а стати мудрим у світі і не шаленіти. І я, йдучи повз Юстинин двір, не завертав до нього, як раніше, голови, хоч до мене з дружнім захопленням рвався її підманений мною пес і палко гавкав, намагаючись нагадати, що ковбасу та й приворотні напої він любить і

хотів би того закуштувати ще раз. Йшов я рівний, як дошка, і такий же шарудявий, холодний і плаский. І голова при цьому була без жодної думки, як і є в дошки, і не було на дощатому лиці моїм ані очей, ані рота, ані носа, а тільки щось вигладжене й витесане, як оті загадкові тертички[6], що їх невідь для чого виготовляв дядько Кипріян, тобто на тертичці не було намальовано жодного образу, та й не було такого, котрий того образа захотів би намалювати. І не мав такий дощатий хлопець серця в грудях, воно заснуло, хоча цілком байдужим до Юстини, незважаючи на свою дощату подобу, я бути не міг; усе в мені ціпеніло й постогнувало, але на те намагався не звертати уваги.

Тим часом сталося так, що в замковий уряд перестали йти скаржники, було їх багато — і раптом десь позникали, а що ми, писарчуки, дістали дозвілля, пан підстароста Іван Станишівський наказав винести його високе різьблене крісло, поставити перед ухіддям до урядового покою, подати кухля меду, а сам сів, узяв у руку кухля й наказав нам виїздити замкових коней, які застоялися. І це було куди цікавіше* аніж гибіти за паперами; ми, керовані паном писарем, осідлали коней і почали носитись учвал замковим подвір ям, а пан підстароста, потягуючи із кухля й цілком не зважаючи на куряву, що ми її збили, погукував вряди-годи, даючи нам настанови. І це було чудово: чудово пахли розгарячілі коні, чудово відчувати себе влитим у кульбаку, і стежити, як слухається твоєї волі кінь, і брати на обличчя гарячий вітер, який різко б’є, і вчувати, як покидає тебе розм’якшіла ніякість, і сталяться м’язи, і мужніє обличчя, і пізнаєш себе за вояка, в грудях якого стукоче палке й хоробре серце.

Так ми пробавилися цілий день, бо не з’явилося жодного скаржника, а наступного дня почали шермувати[7]. Я став супроти Онисима, Онисифор супроти Олександра, а пан писар був нам за навчителя, а пан підстароста знову сидів на стільці із кухлем меду; ми шермували дерев’яними мечами, від чого виникав глухий стукіт; Онисим наскакував на мене, Онисифор на Олександра; я, відбившись од Онисима, почав наступати на нього, а Олександр на Онисифора; пан писар погукував короткими словами, даючи нам накази; піт омивав тіло, покривав

обличчя, а сонце перетворювало той піт у накип, і ми, закіптюжені, натхненні, завзято били дерев’яними мечами і по-бойовому хекали й ухкали, дзвінко покрикуючи, як молоді орли; а пан підстароста, вряди-годи зупиняючи шерм, давав нам просторі вказівки, не забуваючи при цьому і з кухля потягти. Інколи він гукав:

— Гаразд, юнаки, гаразд! Грійте свою чорнильну кров!

І я увіч відчував, що моя чорнильна кров починає тратити бузинову барву, а наповнюється сонцем, через що червона й гаряча стає. І ми часом аж так забувалися, що починали бачити один в одному справжнього ворога і шалено один на одного насідали. Тоді пан писар нас зупиняв і розводив чи зводив у інші пари, щоб ми заспокоїлися.

Після ж комонних ігрищ і після шермування пан підстароста, допивши чергового кухля з холодним медом, дозволив нам спуститися під замкову скелю, де текла річка Кам’янка, трохи нижче загороджена млиновою греблею, а під замком широко розлита; ми роздягалися голі, й пан писар навчав нас науці доброго плаву, тобто не тільки пливти, але й занурюватися і довго сидіти під водою, при цьому змагалися, хто більше витримає; пливти зануреним, також якомога довше тримаючись під водою; пливти швидко і хапати уявного ворога за ноги і втягувати; підпливати ховано до берега, де стоїть "сторожа", і беззвучно сторожу у річку втягати; різати очерет, зв’язувати його паском і робити пливучі снопки, на яких переправляти одежу і зброю свою, — пан писар говорив нам при цьому, що так долають водні перепони татари. Навчалися й іншим хитрощам, потрібним вояку у його справунку.

Третього дня приїхав до уряду пан Ворона-Корчівський і пан Станіслав Кошковський. Пан підстароста запропонував панові Григорію, щоб за сіно панові Станіславу заплатив, позбавивши його шкоди, дві копи грошей литовських. Пан Григорій Ворона того декрету не прийняв, а повідав, щоб пан Кошковський заприсяг, згідно права, що справді має шкоду від пана Григорія, на що пан Кошковський згодився. Але по надумі, вже пан Кошковський готувався присягати, пан Григорій,

упавши на землю, попросив, щоб той не присягав, обіцяючи ті дві копи заплатити у вину, з чого учинив вільним пана Кошковського від присяги, що пан Кошковський для ліпшої пам’яті дав записати до книг замкових.

В усі ці дні я не тільки забув про Юстину, але й про дядька Кипріяна, бо коли непотрібно знаджувати Юстини, пощо мені дядькові чари? Йшов від замку додому, довга тінь клалася під ноги, а я героїчно міркував, що юнацька мужність — не тільки здобувати перемоги, а ще більше не дати собі заламатися від тягот поразок, бо однаково сильний той, що перемагає, і той, що силу свою швидко відновлює після поразки для нової, цього разу, може, переможної битви. Але не всі заруки й зобов’язання людина здатна виконати, отож коли йшов я повз Юстинин дім, як дошка, рівний і, як дошка, шарудявий, холодний і незгинний, очі мої мимоволі скосилися, і я помітив, що в розчиненому вікні сидить Юстина. І хоч тільки коротким позиром у неї кинув, вразився, як вона змарніла чи схудла, лице мала не рум’яне, а бліде, вуста гірко підтиснені, а з величезних темних очей полилося на мене таке полум’я, що я отетерів і на мент призупинився. Але дівчина різко встала і зачинила вікно, а за вікном схитнулася завіса, закривши мені те видиво. І серце моє в пласкому дощатому тілі стрепенулося, й заграло, і заспівало.

"А що, — ледве не вигукнув я радісно. — Подіяли-таки дядькові чари!"

У цей час за щільно причиненими воротьми славно загавкав, упізнавши мене, Юстинин пес, і задряпав кігтями дошки, і заскімлів прохавчо, що миттю мені нагадало: двічі названий я Юстиною псом шолудивим, отож знову охолов і знову став неживий і дерев’яний. І випростався, ставши рівним, як дошка, і отака дошка-людина подибала дощатими ногами далі дорогою, бо що їй при цій оказії ще залишалося?

Вдома чекала мене несподіванка: прийшов дядько Кипріян. Загалом, він мав у домі свою кімнату і міг би жити тут разом зі мною, тут він тримав свої книги, які привіз із мандрів по світу, книги, яких ніколи не

прочитаю, адже були на незрозумілих мені мовах; я ж і латину знав ледь-ледь, бо в судовій школі, в якій учився, латину вчили більше для годиться, як для діла, книги ж справ поточних велися мовою нашою. В своїм покою тримав дядько і якісь манускрипти і німецьку одежу, в якій прибув зі світів, отож те, що Кипріян прийшов у свій-таки дім, не мало б мене разити — не все він і в своїй пущі жив, але цього разу я його чомусь не чекав, очевидно, зустріч із Юстиною цьому посприяла. Дядько був у домашній одежі, а не в хитоні з мішка, зустрів мене на вступі до свого покою, в одній руці тримаючи шматка хліба, а в другій — шмат ковбаси, яку я не всю ще стравив Юстиниому псу.

— Чому не приходив? — спитав він, жуючи.

— Вирішив послухатися твоїх повчань, дядьку, — мовив я цілком спокійно. — Коли дівчина мене не хоче й обзиває псом шолудивим, то ж чи маю її добиватися?

— Не подужав її бісик, — сказав дядько, жуючи. — Знаю про це! А що, вдруге назвала тебе псом шолудивим?

Я мовчав. Голова мені скривилася на шиї, і десь так само скривився і мій рот, ніби я наслідував Івашка Крупчанку, слугу пана Кошковського.

— Го-го, юначе! — сказав дядько, і з рота йому вилетіли хлібні крихти й пережовані часточки ковбаси. — Так легко даєшся, щоб ображали твій гонор?

— Слідую твоїй науці, дядьку, — кисло сказав я.

— Ну, тоді я цього на так не залишу, — мовив дядько, але без гніву, а спокійно і жуючи. — Образа, вчинена раз, може бути вибачена, а образа усугубнена волає. Подумаємо про помсту.

— Не хочу я помсти, — мовив я прілим ГОЛОСОМ, — нічого не хочу! Та й як би мстився: мазав би дьогтем ворота чи виніс би ті ворота на клуню?

— Ну, то простацька помста, — сказав дядько, ковтнув пережоване, але більше не відкусував. — Коли бісик її не здолав, пошлю біса, а коли двоє того не вчинять, пошлю третього, вже великого. Хай помста наша буде, що зламаємо їй гординю. Ще не було дівки, аби її мої чари не брали.

— А може, ліпша помста: нехай засихає? Хай пожере її святенницький вогонь, а я собі з того втішуся? І розшукаю дівчину, яка мене захоче, а я її?

— Такий ти оце юнак! — скрикнув дядько. — Ні, я того на так не полишу, хлопче! Бо це вже не тобі образа, а мені!

Знову згадав про хліб та ковбасу, куснув спершу одного, тоді другого і ярісно зажував.

— Почекай до завтра, — сказав, мелючи щелепами. — Спробую ще раз її взяти. А ти мені не протидій!

І очі його засвітилися палахким вогнем.

Розділ IX

Вона вийшла із піни річкової саме в тому місці, де Кам’янку перетинала гребля із млином, і саме тоді, коли у воду впали краплі крові оскопленого Зевсом Урана, тобто коли зайшло сонце. Була на ній біла-біла сорочка, помережена червоним узороччям, клуби охоплювала тісно пригнана опаска, а стан оперезав пояс, який може зробити смертну жінку гарнішою, аніж сама краса. Була вона золотоволоса, з блискучим і вологим поглядом і з солодкою усмішкою на вустах. Звалася вона по-

різному: Нікефорос[8], Арейя[9] чи й Басілея[10] — і була вона свого часу покровителька троянців. А ще її звали Таласія[11], Пелагія[12], Анадіомена[13]. Часом її звали Астарта, тобто Пристрасна, і Пандемос, тобто Усенародна, Уранія, себто Небесна, та й багато інших імен їй прикладали. Це вона свого часу, як розповідав мені колись дядько Кипріян, вивела троянців із зруйнованої Трої: одні припливли туди, де пізніше постав Рим, а інші — на Північне Причорномор’я. Це вона весною приходить на землю, і там, де ступають її чобітки на золотих підківках, розквітають квіти. Це вона йшла через сади, торкалася ніжними пальцями гілок овочевих дерев, і ті спалахували срібним цвітом. Це вона будила бджіл, які кидалися на ті квіти і, взявши собі мед, допомагали їм запліднитися. Через це її ще називали Жінкою з Цвіту. Саме ця жінка з’явилась у червні 1582 року в Житомирі, тоді, коли я невимовно страждав од любовної туги за Юстиною, хоч посильно вдавав із себе півника із випнутими колесом грудьми і замість того, щоб піти до Юстининого двору із музиками і заспівати там любовної пісні й падвану, як це мені приснилося одного разу, — проходив тепер повз її дім, у дошку перетворений. Можливо, покликав Басілею у наші краї мій дядько Кипріян, а можливо, і я сам, а можливо, вона й сама прийшла, пожалівши мене, розтерзаного і бідного. Отож вона повільно йшла берегом Кам’янки, невеликої річки, що неподалець впадає у Тетерів, (я ж стояв у цей час на зруйнованій башті нашого замку і дивився задумано у далечінь, бачив розкішні горби, порослі золотом та деревами, і дві долини глибокі, в яких синьо змійлися ріки. Очі мені заскліли, я сам ніби закоцюб і не мав сили й пальцем кивнути), — і це було тоді, коли до ріки спускалася із відрами Юстина. І ось, коли дівчина набирала воду, покликала її Таласія:

— Чи не даси мені, дівчино, напитися? — сказала Нікефорос. — Здорожилася я.

Зирнула на неї із здивуванням Юстина і вразилася з її краси та ошатності.

— Такій пані, — сказала, — негоже пити воду з річки. Ходімо, тут недалеко живу, дам води криничної.

— Гаразд, — згодилася Уранія. — Задля тієї води я сюди й прийшла.

І вони пішли до Юстиниого двору: попереду найкраща дівчина нашої вулиці із коромислом, на якому похитувалися підвішені відра, а за нею Арейя, яка ступала золоточервоними чобітками, і з тих слідів одразу ж виростали квіти.

— Чому самі і чому йдете пішки? — спитала Юстина, бо ще не відала, хто до неї прийшов.

— Повіз мій і слуги, — мовила Анадіомена, — спинилися он на тій горі. Я ж не втрималася, щоб не спуститись у ці долини. Мало де зустрінеш таку красу.

(Я ж стояв на зруйнованій башті і дивився на ту красу. Ще не зайшло на новий день, ще ранок стелив свої тонкоткані пелени, і ледь-ледь курілася вода на обох річках. І всі лінії, звивини, земні й річкові, всі стежки складали якогось загадкового лабіринта, який безнадійно намагався розплутати мій знерухомілий зір. І всі дерева ще були одягнені у прозорі тканки, ніби це зібралися дівчата на ритуальне дійство, а деякі з тих дерев, наче люди, йшли. Але не на дерева і не на ту й справді прегарну місцину, чарівний крайогляд я дивився, а лишень на тих двох, що підіймалися крутою стежкою. При цьому сери, е моє не билось у грудях, а тільки нило, бо покривала його легка, так само, як на деревах, мов тканка, печаль).

Отак і ввійшла у Юстинин двір Астарта. І щось дивне зробилося з Юстиниим псом, а моїм приятелем. Він кинувся до Пандемос, ноги йому підігнулися, упав на землю й принижено поповз до ніг Пелагії, щоб лизнути оті червоні, оті підбиті золотими підківками чобітки. І собака

лизнув тільки раз, тоді поклав голову на витягнені передні лапи, завернув голову і задивився на Нікефорос із щасливим подивом.

— Дивіться, він вас признав, — сказала здивовано Юстина.

— Бо чує, що не з лихим серцем до тебе прийшла, — сказала Уранія. — А тепер винеси мені, дівчино, води.

І не було в цей час удома Юстиниих батьків, та й звісно, чому: сьогодні у місті базарний день, і всі міщани житомирські ще зранку потяглися на майдана біля магістрату, де стояли вози, де висів гуд людський, де мукала худоба, іржали коні, кричали свині, де стояли вози, а на них кури й півні, а на них ґелґали гуси, крякали качки. А біля тих возів співали сліпі музики, грали музики зрячі, саме ті, яких я хотів запросити, щоб заспівали Юстині. А трохи збоку закликали покупців купці й перекупники, і стояла над усім цим збіговиськом та скуписьком рожева хмара куряви, як чад, ніби всі ті люди були загорнені в напівпрозору кулю туману, і там метушилися, і там ворушилися, ходили, стояли, галакали, горлали. І парувало у глечиках свіже молоко, і сиділи на лавицях пишнотілі, круглолиці і червонощокі жінки-перекупки, і стояли перед своїми кущами бородаті крамарі і гортанними голосами щось верещали, і вискалювали білі, лискучі зуби цигани, помахуючи і цвьохаючи батогами, — отут і блукали, згубивши одне одного, мати й батько Юстинині: мати наглянула в крамаря лискучу тканину й ходила довкола, відходячи й повертаючись, а крамар дивився на неї, прискаливши хитро одне око, але не хапав її за одежу і не закликав, знав-бо, що ніде та жіночка не дінеться. Батько ж

Юстинин у цей час стояв біля розкладеного струменту: молотків, терпугів, кліщів, стругів, рашпелів, рубанців, пилок та пилочок — і все оте прициночно роззирав. Отож ніхто там, у Юстиниому дворі, не завадив Басілеї, а вона взяла із Юстиниих рук горнятко, повне іскристої, свіжої й солодкої води, й помаленьку її пила, а пес Юстинин усе ще лежав у її ногах, завернувши голову і заворожено на Анадіомену дивлячись.

— Може, пані притомилися, посидьте в садку або зайдіть до хати, — люб’язно припросила Юстина, бо годиться подорожнього гостити й припрошувати, а ще й таку дивну й чудовну гостю.

І вони сіли в садку, в якому наливалися соком груші, яблука, та сливи, та вишні, а вишні вже й червоніли трохи, прийшов туди до них і пес, ліг біля Арейї і поклав, як цілком переможений, їй на передки чобіт писка (я ж стояв на зруйнованій башті і дивився вже на іншу красу: жіночу й дівочу, Пелагії і Юстини, в житті не бачив гарніших, і мені тихо грало у грудях серце, і так якось тепло стало на душі, і таке в мені творилося, що не дивувався: все чітко бачу, хоч і далеке, все чітко чую, хоч також далеке. А може, подумав я, вигадую все це?).

— Така ти гарна, дівчино, — сказала Астарта. — Мабуть, маєш хлопця і любиш його?

— Не маю хлопця, — сухо сказала Юстина, — та й не хочу мати, бо прирікла себе бути нареченою Христовою. Лазить тут довкола мене один пес шолудивий, але не треба він мені.

— Чому зневажаєш псів? — спитала Нікефорос. — Чи ж вони не твар Божа?

При цьому Юстинин пес у ногах Таласії пискнув, заворушився і сердечно поцілував їй чобітка.

— Це так, до слова, — всміхнулася Юстина. — Свого пса я люблю.

— Чому ж не полюбиш того, хто спалюється тобою, снить тобою і хоче порядно взяти тебе собі в жінки? Чи ж такий лихий він, чи ж неладний і негарний?

— Не лихий він і не поганий, але не для нього я себе призначила, — сухо сказала Юстина.

— Поглянь навколо, — сказала Басілея, — чи ж люди не як ці яблуні, і грушні, і сливи, і вишні — не мають того ж призначення: народити плід для життя і вічності з сімені свого?

І коли вона це сказала, все плідне у тому садку стрепенулося, а вишні ще більше зачервонішали, хоча ще їм і не пора.

— Зарік узяла прожити вік свій у тілесній чистоті, — мовила холодно Юстина, і її личко стало строге, аж зменшилося на ньому природної краси.

— Яке воздаяння за прожиття в чесному шлюбі, всім відомо: заведете дім і родину, працюватимете, як велів Господь, у поті чола свого, трудом та любов’ю утверджуючи доброздання цього світу. Яке ж воздаяння, дівчино Юстино, буде від безплідності твоєї? Чому смерті тілесної прагнеш?

— Велике й невимовне воздаяння, — палко сказала Юстина. — Тим, що живуть у невинності тілесній (і чудо це велике, що люди про такий великий скарб чистоти ангельської не дбають нітрохи, а до гріха тілесного рвуться), приготоване Царство Небесне.

Сказала це й звела личко, яке наче осмугою покрилося і ще більше втратило своєї краси.

Пандемос же смутно дивилася на неї, і її вуста торкнула легка всмішка.

— Страшні слова говориш, дівчино. Коли б усі так думали, у який же спосіб світ міг би стояти і як би люди народжувалися? І коли б Єва чистоту зберегла, подумай, дівчино: звідки б сталося примноження роду людського?

— Єва чистоту не зберегла через гріх, — жорстко сказала Юстина. — Ослухалася Бога і через це смертною вчинилася.

— Наслухалася ти темних і немудрих, дівчино, — сказала Пелагія. — Чи ж, створивши Єву, Бог не дбав про вічність? Чи ж, спокусивши Єву, не дав Адамові та їй волю жити за своїм розумом і волю творити свою вічність у дітях? Чи ж не Господь створив Адамові сім’я, а Єві вклав у нутро яйце-райце із захованою в ньому таїною життєтворення?

— Бог їх тим покарав, — сказала Юстина, — бо віддалив од Царства Небесного, отож тільки ті з людей, що збережуть чистоту невинності, потраплять назад у те Царство.

— Звідкіля те знаєш? — здивувалася Арейя.

— Панотець Михайло те мені оповів, — сказала Юстина.

— А звідки те знає панотець Михайло? — спитала Пелагія.

— Так віститься у церковному вченні, — мовила Юстина.

— А коли це вчення тих, що дияволом опановані?

— Дияволом опановані живуть у світі, а панотець Михайло чернець і живе у Бозі й Дусі, — сказала Юстина.

— Мудра ти дівчина, — мовила Таласія, — але крива твоя мудрота. Воістину добра річ є подружжя, його-бо сам Бог установив. Та й писання християнське його похваляє, бо сказано в Посланні до євреїв: "Нехай буде в усіх чесний шлюб і ложе непорочне". І багато святих Божих хіба не були одружені? Шлюб дав Бог на втіху людині, щоб, на діти свої дивлячись, веселилися і хвалили його.

Тоді стрепенулася раптом Юстина, її обличчя перекривилося із жаху і стало геть-но старе, а очі розширилися, і плюснув із них чорний вогонь. Скочила на рівні і скрикнула раптом:

— Згинь, пропади, сатано! Чого мене скушаєш? — і поклала на Басілею хреста.

Але нічого Нікефорос від того не вчинилося, сиділа вона, смутно всміхаючись, і тільки дивилася печально на Юстину.

— Сказала тобі, — тепло й журливо мовила, — що не з лихим серцем до тебе прийшла. Сатана ж не в добрій науці і у славу Божу з’являється, а в лихій. Що ж доброго вчиниш, себе живою у труну поклавши, замість того, щоб доброчиння у світі творити, любов сіяти і на вічність у дітях своїх працювати? Отож сатана, дівчино, не в мені, а в тобі. Отямся, і схаменись, і прожени із себе нечистого. Відрікшись од Господнього наказу, не вічність, а смерть дочасну знайдеш, бо Царство Боже не в небі будується, а в живому світі і в людях цього світу, в добротворенні їхньому і на основі любові їхньої. Ось тобі дар, що його дав Господь Адаму та Єві, відсилаючи їх творити працею своєю життя на землі, ось вона — сподіванка, ось вони — початки любові.

Але не дійшли ті слова до Юстини. Вона розчервонілася від гніву, тупнула ногою і закричала:

— Згинь, пропади, сатано! Не спокушай мене до гріха! Чистою тілесно залишуся і ніщо мене з цього шляху не зверне! Плюю на твої злочестиві й лихі слова!

І диво дивне учинилося (все те побачив я, стоячи на зруйнованій башті замку і невідривно дивлячись на сад, в якому відбувалася та розмова): ті плоди, які раніше ніби більші зробилися від пробуття там Таласії, скорчилися і зморщилися, з вишень пропало червоне, і знову стали вони зелені із жовтизною, і полетіли на той сад метелики й

кузьки: метелики поклали на листя яєчка, і почала плодитися із них гусінь і черва, а кузьки прокусували хоботками, ніби голками простромлювали, зелені ще й малі сливки і пожадно смоктали із них сік. Жінка ж із Цвіту звелась із лавки, нахилилася до пса, котрий і досі дивився на неї зачаровано, погладила ніжними пальцями, і пес аж вуха прищулив від задоволення. Тоді зирнула на Юстину, що стояла перед нею суха, чорна, закута у сіру крицю, і вже нічого принадного не було в її обличчі, ні в постаті, а подобала більше на Мегеру. І сказала їй Уранія перед тим, як відійти:

— Шкода, що серце у камінь ти перетворила. Воля твоя діяти й думати, як знаєш, бо одні люди для краси, інші — до добра й любові, ще інші — для темряви, смерті і зла, а четверті — для нетерпимості народжуються. Коли хочеш, оживлю й розтоплю серце тобі, а коли не хочеш, хай на тебе зглянеться Боже милосердя.

— Згинь, пропади, сатано! — твердо сказала Юстина і знову наклала на Пандемос хреста.

І тоді виплодилась у її саду гусінь та черва, а ще більше налетіло кузьки й саранчі, і почали вони жерти й випивати плоди й поглинати листя зелене з Юстиниого саду. Юстинин же пес звівся на ноги і печально на все те дивився, і ніби щось сказати хотів, але не міг, — не дано-бо псам мови для вислову своїх думок. Таласія ж знову всміхнулася і рушила геть, але цього разу там, де ступали її золотом підковані чобітки, не виростали квіти, бо земля на тому місці була суха, гола й безплідна, земля була самий порох і не наповнювалася животворним соком (а я стояв на зруйнованій башті житомирського замку, і очі мені слізьми узялися, і любов моя стала мала і скулена, ніби в кулаці стиснена. "Диво-дивний цей світ, — думав, — а ще дивніший я зі своєю безнадійною любов'ю" Тож дивився вниз, на вулицю, що спускалася від замку до річок, у чудову долину; йшла нею Анадіомена, але не весела, а смутна, хоч краси своєї нітрохи не втратила та й не погасила своєї чарівної всмішки, яка ояснювала світ, через що все навколо жило, цвіло

й шумувало, бо світ живий — широкий і безмежний, а отже, невмирущий).

Інтермедія п’ята

Запис в актах Житомирського уряду

Цього разу скаржився Клим Партинюха, міщанин житомирський, на сина міщанина-таки Харитонового Сосновського Самсона, що в його відсутність Климова власна жінка Огапка Харитоні'вна, нічого йому не сказавши й не нарадившись, пішла від нього геть, і саме в той час у нього погинуло немало речей, тобто з-під замка згинуло двісті повісьм прядива льону, піввідра меду прісного, сирів двадцять, відро масла, сто ліктів полотна посполитого, кошуль вишиваних колінських жіночих три, шовку червоного золотників двадцять, тасьма шовкова, чепець шовковий, ланцюжок срібний, плахта напільна із черцем[14], пояс оксамитний, немало непряденої пряжі, грошей готових дві копи литовські і сковорода.

Це все проголосив Клим Партинюха перед нами, а передусім перед паном підстаростою Іваном Станишівським, велеголосно, після кожної названої речі робив затинку, причому його чорні, як смола, очі запалювалися, ніздрі тріпотіли; очевидно, Клим був уражений подією, але хто зна, чим більше: чи тим, що від нього пішла жінка, чи пропажею речей.

І тут од дверей почувся жіночий голос — входила до покою Огапка Харитонівна, і була на ній кошуля вишивана колінська, на голові чепець шовковий, на шиї ланцюжок срібний, на клубах плахта напільна із черцем, на стані пояс оксамитний.

— Не слухайте, панове урядні, цього обіясника і звіра, бо все було не так. Коли цей обіясник од’їжджає з дому, зачиняє мене в комору, не даючи хліба, а коли опираюся, б’є мене й соромить, ніби я, коли він

виїжджає, накликаю до себе молодиків чвору і не встидаю невшетності. Що я, панове, ніби в якісь фарботи[15] тоді вбираюся, а я вбираюся тільки так, як мене бачите, що я, мовляв, не дбаю про чесноти, а все на кавалірів око ставлю і ніби веду з ними учти та бесіди.

— Бо так воно воістину! — сказав, не мигнувши, Клим Партинюха. — Все оце свідчу й дедикую[16]...

Тоді Огапка Харитонівна Климова Партинюхова вдарила кулаком об кулак і затягла довге: "І-і-і!" — а тоді пішла на Клима Партинюху крочком дрібненьким, і слова в неї почали сипатися з рота, як горох" аж не встигав я записувати їх у найшвидшому скорописі, а я серед писарчуків у цьому найуправніший.

— То це такий брехун, що оклеплюєш мене перед панами урядом? То це ти такий безчесник, що мене хльоркою та фіндюркою[17] чиниш? Нехай за мене посвідчать сусіди мої і служка наша Килина, що я жінка поштива й поважна, а все те він уроїв собі в дурну голову та ще й мовить, що коли попощуся кілька днів у коморі, то мені вилетять із голови молодики, яких він має у своїй хворій голові, бо ніяких молодиків я у дім не спроваджувала. А коли я остатнього разу дуже верещала і в комору на замкнення (а таке він, нелюд, не раз чинив) не пішла, то він, нелюд, мене побив і вигнав із хати, і пішла я в своїй одежі, яку на мені бачите, а він приписав цю одежу мені в покражу, і всього решту я в нього не брала, бо, йшовши геть із дому у його приявності, ключа од комори повісила, та й нічого з дому винести він не дав би, і це може потвердити Килина, служка наша.

Клим Партинюха при цьому стояв спокійний і нерухомий, тільки очі його чорно палали, а ніздрі, як у коня, тріпотіли. Але він терпляче перечекав, поки з вуст його жінки виллються всі слова, а їх було утричі більше, ніж устиг я записати, серед предметних багато й цілком порожніх або й кількаразово повторених, і тільки коли спинилася Огапка Харитонівна, щоб перевести подиха, мовив іржавим голосом:

— Все це, панове урядні, неправда. Я її з дому не виганяв, а страви і хліба їй достатньо давав, а пішла вона з дому без відомості моєї, і пішла геть до брата свого Самсона. Отож я прошу панів уряд про свідка, аби ті речі міг іще застати в Самсона, котрі мені погинули. А та одежа, що на ній, на мої гроші куплена, через це я її і ввожу у покражу.

— То це я мала б іти від тебе гола? — вереснула Огапка Харитонівна.

"Ні, чого б гола! — іржавим голосом сказав Клим Партинюха. — Послала б до Самсона, хай би приніс одяг, а тоді б ішла, бо одежа моя, і ти її вкрала.

І тоді знову вдарила кулаком об кулака Огапка Харитонівна, і пішла дрібненьким крочком довкола Клима Партинюхи, ніби якийсь танок вела, і засокотіла, заскрекотала, аж у мене і в усіх, гадаю, у вухах закололо, ніби в ті вуха слова кілочками вбивалися.

— І-і-і-і! А як же я могла встигнути послати до Самсона по одежу, коли ти з палицею гнався за мною, ще й раз огрів по спиняці, і там, панове урядні, у мене є слід — коли хочете, покажу.

І Огапка Харитонівна почала тремтячими пальцями розв’язувати шовкову тисьму на кошулі.

Тоді Клим Партинюха заревів, ніби тур, горловим великим голосом:

— То це ти, вшетечнице, хльорко та фіндюрко, гола стати хочеш перед панами урядом? Ось, панове урядні, яка вона поштива й поважна мотрона! Не смій!

Тоді пан підстароста вдарив кулаком по столі, аж все на ньому застрибало, і дужим урядовим голосом наказав обом утишитися, а служебнику своєму, возному Габрилю Зубрицькому, змовив, щоб той

пішов до Самсона, сина Харитонового Сосновського, і вказані Климом Партинюхою речі описав, а тоді й став перед урядом разом із Климом.

Вони пішли, а Огапка Харитонівна із плачем оповіла з багатьма порожніми словами і з відступами та поясненнями речей, які можна було б не пояснювати, який той нелюд її чоловік Клим, бо одну жінку він уже заморив через те, що не понесла від нього плоду, але й вона, Огапка, не понесла від нього плоду також, і не жінки тут винуваті, а вігі, яловий, бо все в ньому перекисло і засмерділося, а щодо одежі, то він їй тільки й справив цю, котра на ній, а скупий такий, що над кожною крихтою труситься, і не тільки їх з Килиною голодом морив, а й себе, хіба голий хліб їсть і иезмащений борщ із щавлю чи голого буряка; що півідра меду, який мав, у нього вже в камінь перетворилося, а сирів не мав не тільки двадцять, але й жодного, і не відро масла мав, а глечика, та й те давно йолке стало і до харчу непридатне; що гроші свої завше при собі носить у шкіряному мішечку, а пряжа й прядиво були не його, а таки Самсонові, бо вона хотіла спрясти йому в поміч та й не встигла їх забрати, гонена Климовою палицею. А щодо сковороди, сказала, проливаючи гойні сльози, ця жінка, то гріх у неї тут є, і вона, Огапка Харитонівна, хоче в тому щиро зізнатися, бо вона ту сковороду, котра була череп’яна, таки розтрощила в нього, Клима Партинюхи, на голові. Але голова в нього, сказала Огапка, така клята, мов чавун чи баняк, тільки задзвеніла, сковорода ж розсипалася на черепки, а голові нічого не вдіялося, і панове врядні можуть ту його голову обдивитися, бо вже не раз таке бувало, що вона, Огапка, щось трощила на тій чавунній голові, а на ній і сліду не лишалося, а це в нього так тому, гадає Огапка Харитонівна, бо вельми заклятий він, і в голові в нього не розум, а сама кість. А найбільше допікає він їй, Огапці, ревністю своєю, бо навіть коли спить поруч з нею, йому уявляється, що то не він лежить біля Огапки, вибачте на слові, а якийсь, прости Господи, кавалір; тоді він крізь сон страшно кричить і проганяє каваліра, погрожуючи його вбити, і їй, Огапці, тоді стає так страшно, що й витримати не може.

— Ось чому, панове врядні, я від нього пішла! — чітко й просто сказала Огапка. — Нема мені сили такого більше терпіти!

— Стривай, стривай, Огапко! — сказав пан підстароста Іван Станишівський. — То ти від нього пішла чи він тебе прогнав?

— Прогнав, а я й пішла, — відказала рішуче Огапка. — А могла б і не піти й терпіти далі…

Усе те Огапка Харитонівна розповідала так довго, що встиг повернутися служебник пана підстарости пан возний Габриль Зубрицький із Климом Партинюхою. Клим радісно цвів, очі його так само палали, а коли проходив повз Огапку, мовив упівголоса:

— Ну ж я тобі, сатано, допечу! Потанцюєш мені!

Пан возний Габриль Зубрицький став перед паном підстаростою Іваном Станишівським і, дивлячись в листка, якого тримав перед собою, проголосив:

— З придання врядового я, возний, був із Климом Партинюхою в домі Самсона Сосновського, його самого не застали, тоді Клим повів жінці Самсоновій, аби впровадила їх до комори. Вона, не змагаючись і не заперечуючи, повела.

Клим при цьому радісно хитнув головою, а Огапка ніби трохи й стурбувалася, мабуть, намагаючись угадати: чого такий радісний отой Клим?

— Там, у коморі, — проголосив пан возний з листка, — при мені, вижеві, себто свідку, межи іншими речами Клим указав на кошулю колінську…

— Стій! — зупинив його пан підстароста і звернувся до мене. — Глянь, юначе, до запису попереднього, що там про кошулі говориться?

— Говориться, — мовив я, — кошуль вишиваних колінських жіночих три.

— Друга на Огапці, — сказав спокійно Клим.

— Де ж третя? — спитав пан підстароста.

— Третя? — почухмарив потилицю Клим. — Хай панове врядні справлять записа: кошуль колінських дві.

— Там, у коморі, — проголосив пан возний Габриль Зубрицький, — полотна невеликий сувій…

— Глянь, юначе, до запису, — сказав пан підстароста.

— Сто ліктів полотна посполитого, — сказав я.

— Сто ліктів — сувій великий чи малий, пане Климе? — спитав підстароста.

І знову почухмарив потилицю Клим.

— Це як сказати і на чиї очі, — мовив.

— Скільки, пане возний, ліктів було в тому сувої?

— Ми його не міряли, — сказав возний, — але не більше десяти.

— Там, у коморі, — втретє проголосив пан возний, — пряжі основа, клубок та кілька починків.

— Було записано, — мовив я уже без наказу пана підстарости, — немало пряжі непряденої…

— Бо й немало, — сказав Клим.

— В коморі була масла повна макітра! — проголосив возний.

— Записано, — відгукнувся я, — масла відро.

— Чи свіже було масло? — спитав підстароста. — І чи не було воно в глечику?

— На спробу свіже. І було в макітрі, не в глечику, — сказав пан возний. — Меду прісного півгорщика…

— Записано: меду прісного піввідра, — мовив я.

— Чи мед старий, у камінь перетворений, чи свіжий? — спитав підстароста.

Пан возний чомусь облизався, очевидно, спробував того меду, і сказав:

— Мед згуслий, але не в камінь. Добрий мед! — і знову облизався. — Було в коморі: прядива чесаного лляного три повісьми.

— Записано: двісті повісьм, — сказав я.

— Решту вони приховали, — сказав Клим. — І все, що вони приховали, те й не сходиться. Ото Самсон, якого вдома не застали, і повіз усе приховати, бо де б ділося?

— Навіжений! — закричала Огапка Харитонівна. — Чи ж у тебе коли було двісті повісьм лляного прядива? А те, що було, не твоє, а Самсонове, який дав мені його спрясти у поміч собі.

— Бреши, бреши! — сказав Клим Партинюха, заламавши голову набік. — Як злодійку тебе до суду потягну.

Що було в коморі ще? — спитав пан староста.

— Пояс оксамитний, — мовив пан возний.

— Та він же на мені! — вигукнула Огапка Харитонівна.

— Не цей, а другий, що тобі справив, — спокійно сказав Клим.

— І-і-і! — завела Огапка. — Чи що мені вдруге справляв? Оце все справляв, — вона торснула свою одежу, — брехати не буду. А все, щоб очі мені залудити, і щоб задобрити, і щоб пішла за тебе, навісного, і щоб не пізнала твоєї вдачі скупої та заклятої.

— Скільки поясів оксамитних було в записі? — спитав у мене пан підстароста.

— Тільки один, — відповів я.

Усі ті речі, які зголосив пан возний Габриль Зубрицький, було внесено й покладено перед уряд. Тоді закликано жінку Самсонову Тетяну, тиху й лагідну на вигляд, і вона твердо повідала, що всі ті речі, які лежать перед урядом і які взяли Клим із паном возним, Габрилем Зубрицьким, її і Самсонові і нічиї інші і що вона просить уряду записати це в книги як скаргу за зневагу чесного її й чоловіка її Самсона, сина Харитона Сосновського, імені, ніби вони приховували крадені речі, бо вони їх не приховували.

Відтак закликано було Климову служницю Килину, яка ввійшла в урядовий покій бічком, маленька й перелякана.

— Чи познаєш, Килино, в цих речах речі твого господаря, Клима Партинюхи? — спитав пан підстароста.

Килина уважно роздивилася всі речі і стала, злякано світячи очима.

— Ану кажи! — зарипів іржавий Климовий голос. — Викажи їм мою кривду!

— Не збреши, Килино! — зойкнула Огапка Харитонівна. — Інакше Бог тебе покарає і смажитимуть тебе чорти на сковорідці.

Килина здригнулася й понурилася.

— Чи познаєш ці речі? — запитав грізно пан підстароста.

Килина витерла рукавом брудної сорочки ліве око і перехрестилася. Зітхнула, але не мовила й слова.

— Чому мовчиш, Килино? — гримнув пан підстароста.

Килина знову скрушно зітхнула.

— Що й казати, — мовила тихенько. — Змовлю: "Ні!" — то лихо мені буде, а скажу: "Так!" — то ще більше матиму лихо. Ні, панове врядні, я ліпше промовчу.

Тоді заревів, начебто тур, Клим Партинюха і кинувся на Килину. Але збоку на нього, наче коршунка, впала Огапка

Харитонівна, схопила Клима обома руками за волосся і пригнула до землі, а Килина, розвернувшись, почала гатити кулачками Партинюху по спині.

— Ґвалт! — репетував Клим. — Убивають! Рятуйте, панове врядні, бо мене ці чортові баби заклюють!

— Зачинити всіх у холодну! — ревнув пан підстароста.

На те слово й Огапка, й Килина відскочили від Клима і смирненько стали перед урядом, а Клим розігнувся, пригладив волосся руками і спокійно сказав:

— Усе, що трапилося зі мною тут, в уряді, прошу, панове врядні, записати до замкових книг, бо це, панове врядні, учинився перед вашими очима розбій.

Розділ X

З того всього, що трапилося сьогодні на вряді, можна було б добре посміятися, і мої приятелі-писарчуки, та й пан писар наш, так і вчинили: приятелі мої аж підскакували на стільцях. Особливо, коли Огапка з Килиною гамселили Клима Партинюху: Онисим при тому квоктав, мов півень, Онисифор тоненько хихикав, а Олександр гохав, ніби в тимпана бив. Пан же писар, як особа поважніша, весело скалив зуби, і всі вони мали скісні, майже заплющені очі і аж головами водили — такі веселі оказії нечасто в нас трапляються. Мені ж від того, що побачив, зовсім не було весело, отож ішов додому і смутно думав: хлопець із дівчиною ніби для любові та взаємної втіхи сходяться, у чесному ж шлюбі й для ложа законного, щоб, на діток своїх дивлячись, веселитися і хвалити Бога, натомість для щоденної, з місяця в місяць, із року в рік, війни та гризні, не раз і в криваві змагання вступаючи, — це я добре знав, служачи в уряді; траплялося, що жінка чоловіка сокирою зарубувала, а чоловік жінку мордував та убивав. Спершу-бо вони, жінки й чоловіки, бувши парубками та дівчатами, думав печально я, в одур взаємний приходять, зачаровуються і без чарівників, і коли не можуть сягти хтось когось, як оце я Юстину, страждають та мучаться, прагнуть зійтися з коханою, щоб бачити її, слухати, говорити влесні й радісні речі, а потім,

зійшовшись, спершу позбуваються щасливого одуру, байдужіють, а потому й війни вчиняють.

"Що воно таке, любов ота в світі? — думав печально я. — Бог чи диявол у тому діє, прокляття, як про це вістить Святе Писання, чи Господнє призначення для світобудівництва, як про те говорила вигадана мною чи, може, витворена чарами дядька Кипріяна Жінка із Цвіту? Чи ж не отак, — думав я ще печальніше, — й поселяються в людську душу біси? І, може, мав рацію дядько Кипріян, що ми самі їх творимо в собі, ламаючи душу; із тих клаптиків наших зламаних душ вони й виникають, а відтак живуть у нас, як у домі; є поміж них усякі, і б’ються в нас, і чубляться, як Огапка із Климом, і немає тому ні кінця, ні краю. Зрештою, й соловей не все співає чарівних пісень, — продовжував думати я, — а тільки зманюючи солов’їху; та й хлопець, залицяючись до дівчини, дурить її, а дівчина дурить хлопця, і постають вони в очах одне одного отакими янголиками із крильцями, а кігті, чорні крила, як і темні думки, ховають у пухових узголівниках облудності своєї. Отак і сходяться, одурені, аби розмірити поле битви своєї і виставити полки свої, а тоді й двигнути для вічної війни з тим чи тою, котру собі для любові вибрав. То може, — несподівано подумав я, — має рацію Юстина, коли не бажає губити своєї дівочої чистоти, а хоче віддати її не житейському ворогові, чоловікові, а Богові? Відмовляється від війни, світу, розколеного на ніч і день, на любов та ненависть, де не лише квіти ростуть, а більше колючок, як у найліпшої квітки — рожі, про яку співають закохані. Рожа цвіте недовго, а колючки на її гіллі сидять постійно. От і Клим Партинюха, — думав я, — спершу пишний одяг своїй обраниці справив, а тоді і їжі не захотів давати; та й сама Огапка спершу влещувала його, а тоді почала бити на його голові сковорідки".

Ні, не міг я всього цього збагнути, через те поспішав додому, може, ще застану дядька: хай повість мені розгадку, сядемо і спробуємо розв’язати цього вузла разом. А ще попрошу: нехай припинить чарування, бо хоч і уражений я, і ображений, але чи так годиться завойовувати дівчину? Адже й у мене з Юстиною — не любов, а війна, тобто ми вийшли в поле битви своєї, поставили полки і рушили ними для

бійки ще тоді, коли б мали тішитися квітучими рожами та солов’ями. Ось що мене почало мучити, я ж бо не вважав себе лихою людиною. Не війни ж бо хочу з Юстиною, а любові, не змагання, а поєднання, не бійок, а спільноти душевної й тілесної. Коли ж бачить вона в мені не рицаря свого і не омріяного милого, а тільки пса шолудивого — пощо це все?

Але не відав я іншого: мої приятелі-писарчуки Онисим, Онисифор та Олександр, із дружнього-таки співчуття до мене й моєї любовної туги, самі пішли до дядька Кипріяна і попросили в нього помочі від себе, але для мене. Дядько ж, па їхнє прохання, дав їм мідяну дощицю, на якій було написано моє ім’я, а ще до того чарівні слова — про все лише згодом оповіли мені вірні мої приятелі. Отож минулої ночі вони нагодували Юстининого пса ковбасою, а дощицю ту вкопали під порогом Юстининого дому, через що й сталося те, про що оповім далі.

Коли йшов повз Юстинин дім, щось мене раптом зупинило. Звів очі й уздрів, що Юстинине вікно відчинене і в тому вікні стоїть і дивиться на мене вона. І як дивиться! Не зорить, а світить палким поглядом. І в мене потекла гаряча хвиля, солодка, одурманлива, в якій поринуло все: і смуток мій, і думки розважливі, і застереження, і роздумування — все те виблідло і стало неістотне, бо ми раптом з’єдналися очима, а на паркані всівся, не зважаючи на набите цвяшшя, голий крилатий хлопчина з перев’язаними стьожкою очима, тримав у руках лука, а стрілою пустив у мене й поранив, а перед цим, очевидно, стріляв і у вікно, бо я увіч побачив: стримить у грудях дівчини стріла, просто в серці, й починає проростати ростками й листками, а на місці оперення — квіткою-рожею, яка на очах розправляла пелюстки червоні, мов кров, і тремтіла на тих пелюстках роса, ніби крихітні очка. А друга стріла, як казав, пробила груди мені й почала так само проростати ростками і листками, а на місці оперення такою ж квітною рожею. І танцював на гострому цвяшші, яким оббито було вершка паркану, веселий голий хлопчисько, і реготав зовсім так само, як Онисим, квокчучи, мов півень, і так само, як Онисифор, тоненько хихикаючи, і так само, як Олександр, гохаючи, ніби у тимпан бив. І мені здалося, що між мною й тим вікном та Юстиною у вікні

прокладено кладку, що досить зважитися — і я нею просто піду, щоб упасти в її обійми й пропасти.

І тут сталося щось таке, що вже ніяк не вкладалось у мою бідну голову. Юстина раптом застогнала пристрасно і сказала не так уже й голосно, але досить, щоб почув, сказала, чи застогнала сласно, з не своїм хрипким, похітливим видихом:

— Ходи злучимося, псе шолудивий! Ходи!

І засміялася негарно й бридко.

Я ж стояв, ніби правцем битий, очі мої зробилися, ніби колеса, бо такого аж ніяк не сподівався від дівчини, якій у цнотливості не відмовиш, та ще й такої, що готувалася стати Христовою нареченою, умертвивши для похотей тіло своє.

І сталося ще більше, і ще дивніше, і ще дикіше. Дівчина рвонула сорочку на грудях, і звідти випали великі, круглі, соковиті перса із настовбурченими сочками.

— Дивись! Дивись! — сипіла вона, і її обличчя аж скорчилося чи від страждання, чи від бажання, чи від пристрасті. — Чого став бовдуром? Іди сміло: нема батьків!

Але я не міг і вудом порушити, і пальцем кивнути. Тоді вона нагнулася й почала скидати з себе сорочку, а за мить стала у вікні зовсім гола. А що я вперше бачив оголену жіночу плоть, язика мені ніби вбило в горло, і аж задихатися почав, і пасмуги пішли перед очима.

— Ходи! — хрипіла вона пристрасно. — Ходи! Ой, не можу більше терпіти! Ой, хочу, щоб ти прогнав диявола, бо він тут, тут!

І вона схопилася за соромне місце й розхилила його. Невидима сила турнула мене в плечі, хтось ніби й позаший ударив. І я кинувся до хвіртки, зовсім втративши тяму.

Але хвіртки не встиг відчинити, бо сталося нове несподіване: Юстина зойкнула: "Ой Господи, що це зі мною?" — лице її спотворилося, тінь пробігла по ньому, очі погасли, а руки схопилися за раму й миттю зачинили вікно. І впала там, за склом, важка тканина завіси, сховавши від мене те чудове видиво.

І не було вже на паркані того сліпого, голого хлопця із перев’язкою на очах, не було нікого, лишень щасливо гавкав у дворі, почувши й пізнавши мене, пес. І я згадав науку дядька Кипріяна про одиничне й сугубе, одиничне може випадковим бути, а повторене вістить, що все й справді є. Отже, двічі являлася мені так Юстина, двічі висловлювала пристрасть до мене, двічі зманювала й очаровувала, а це значить, що дядькові чари виявилися не такі вже й безсилі. Але що тут діє: чи самі чари, чи дівчина й справді запалилася коханням до мене? І що маю тепер чинити: знову забалакати до неї чи й найняти музик, одягти вінка на голову і на очах усієї вулиці рушити, щоб з’явити й оголосити дівчині свою любов і схильність до неї? Я ж боявся іншого: дівчина від дядькових чар у запамороченні пробуває (недаремно мені привидівся той хлопець із луком), а що буде, коли запаморочення мине? Тоді битиме в мене на голові сковорідки, а я ганятимуся за нею з палицею: чи ж такого щастя хочу й прагну? Тому зітхнув скрушно й подався додому в надії, що дядько ще там, — у цій непевності не міг обійтися без нього, його ради й слова.

Проте дядька вдома не застав, він уже повернувся до лісової кущі. І чомусь од того я зовсім не опечалився: в грудях у мене переливалася смарагдова перламутрова вода, і мені, незвідь-чому, захотілося співати — не сумувати, перевідчути те, що трапилося на вулиці, а не роздумувати над тим, що може статися. Отож не поспішив услід за дядьком, а націдив собі кухля меду, сидів із ним у садку, і в мені все заспівало: і серце, й очі, й обличчя, і вуста:

Ой люблю я хорошую дівоньку.

Тиха вода, бистронький Дунаю!

Ой я її люблю, вона мене не любила, бистронький Дунаю!

Прошу чарівника, щоб зілейка дав.

Ой тиха вода, бистронький Дунаю.

Заказав-бо чарівник зілля за Дунаєм.

Тиха вода, бистрий Дунаю!

Співаючи, присолоджував вуста гарним питним медом, і гарячі струмки пливли мені від серця в руки й ноги, і руки мої вимахували, а ноги притупували, і я врешті-решт засміявся всім лицем.

Але раптом мене щось остудило. Здалося, що хтось за мною підглядає, а розплющивши очі, побачив, що неподалік стоять, вилаштувавшись вряд, Онисим, Онисифор та Олександр, і перезираються поміж себе, і в кожного надто вже хитре й лукаве лице.

— Гей! — сказав Онисим. — У тебе все гаразд? Ну, я про те!

— Чи ж допомогло? — спитав Онисифор.

— А може, він, хлопака, просто очманів? — спитав Олександр.

— Очманів, — сказав я, прикладаючи до рота кухля. — А може, здурів. Чудово очманів та здурів, товариство! А знаєте, чому?

Вони знову лукаво поміж себе перезирнулися.

Е! — сказав Онисим. — Закоханий і надвережений — одне! Пропав хлопака ні за цапову душу!

— Не пропав, а лише пропадаю, — сказав я і ковтнув хмільного питного меду.

Розділ XI

Залишив друзів-писарчуків у садку, сам же спустився у льох, наточив меду в глека, цей мед ще приготувала моя покійна матінка минулого літа, вмерла ж вона восени, узяв ще три кухлики і, сидячи в садку та й слухаючи солов’я, котрий на ту нагоду заспівав, розповів про Юстину і про те, як вона на мене дивилася (про те ж, як роздягалася, промовчав), і що це можна розтлумачити тільки в один спосіб: не байдужа вона до мене.

А ми, — сказав Олександр, — знаєш, чого до тебе прийшли?

— Добру річ надумали, — підхопив Онисифор. — Але коли в тебе з Юстиною все гаразд…

— Скажемо, коли буде негаразд, — підморгнув Онисим.

І вони заіржали, як три молоді конячки.

Я ж потягував із кухля мед, і замріяно дивився на дерева, і слухав солов’я, голос якого і зараз нагадував Юстинин (але не той хрипкий і похітливий, коли зманювала мене), і мені так тепло й ліниво-радісно було на душі.

— Нічого доброго придумати не можете, — сказав я приятелям-писарчукам. — Хіба якого коника викинете. А я вже того не хочу. Оце вип’ю цього меду, — вуста мої всміхнулися якнайщасливіше, а може, якнайдурніше, — і піду шукати зустрічі з нею.

— А коли в тебе нічого не вийде, — гаряче сказав Онисим, — клич нас, і підемо під її вікна поспіваємо. Отако: Онисифор — як козел, Олександр — як осел, а я — як жаба-арциболот. Слухай!

І він зробив очі щілункуватими, витяг шию, надув щоки і почав скрекотати і сюрлюкати, як достеменна жаба. І чи то мед так на мене подіяв, бо й справді побачив жабу, здоровецьку, зелену, із мішкуватим волом, яке рухалося і здригалося. Побіч жаби сидів цап із білою бородою і з рогами, загнутими взад, розтулив пащеку і тремтливо замскав, повторюючи мелодію зачатої жабою пісні. Замість Олександра постав невеликий ослик, що звів тупу морду до неба, змахнув нею й великими вухами і закричав: "Іго-го!" — виглядало це мов приспів до пісні.

Я реготав так, що ледве кишки не виблював разом із випитим медом: такі вони смішні були, мої друзяки-писарчуки, і такі щирі в своєму прагненні допомогти мені, аж готові йти на капості, щоб нашкодити дівчині, коли б вона відкинула зальоти такого славного хлопця, яким є я. Тож я просльозився із зворушення, обійняв спершу жабурчика Онисима і чоломкнув його в щоку (бр-р-р, холодний він був, аж здригнувся я), тоді обійняв і поцілував у щоку цапа (бр-р, бридкий він був, сморідний, аж духа мені забило), тоді обійняв за шию осла і хотів поцілувати його в щоку, але той якось так повернувся, що чоломкнув його просто в губи, ггіби в болото лицем ткнувся (неприємно це було, бр-р-р!), відтак розправив груди колесом, подивився на них по-соколиному і відчув, що весь зелений стаю від хмелю, соку, зілля, які розбуяли в цю мить навколо.

— То, може, й ми підемо з тобою на ту зустріч? — спитав жабур, себто Онисим.

— Хіба в тому разі, коли штук не викидуватимете, і без мого знаку не співатимете, і триматиметеся на віддалі, — сказав я, вставши і по-соколиному їх розглядаючи.

Ще не знав, куди маю йти: чи до Юстиниого дому, в надії знову побачити її у вікні, чи до річки, як ота Пелагія, чи скільки там у неї імен, виглядаючи, коли рушить Юстина по воду, чи в садок її, де також міг би її застати. Але не було в мене зараз бажання та й сили про такі дрібні речі думати; просто я знав: прийшла пора діяти, прийшла пора йти, отже, й пішов, адже не сам собою при цьому кермую, а десь є у сутінку, що вже почав закрадатися, мій дядько-чарівник, який дійством верховодить (я ще не знав тоді: не тільки дядько), навіть побачив його в клапті туману, обличчя його випрядене тьмою, згустився він біля верби, бо й сама верба в сутінку згустилася, у розмиту постать, і та постать біля верби проказувала якісь чарівничі закляття (чомусь здалося: тоненьким жіночим голосом). Озирнувся на своїх друзяк-писарчуків, були вони на пристойній відстані: світло яснів цап, мотаючи головою, за ним стояв чи йшов осел, а на ослі сиділа охляп жаба, то б пак жабур, тримаючи в руці кухлика з медом і помахуючи ним. Я ж відчув, що попри викруглені колесом груди, попри по-соколиному засвічені очі, тіло стає невагоме, і вже не ступаю по дорозі, а лишень відштовхуюсь легенько. Здалося, що й полетіти можу, отак змахнувши руками, — і мене й справді підняло в повітря (чи й справді, чи це випитий мед так діяв?). Озирнувся на приятелів своїх: вони були внизу, дивно змалілі: і цап, і осел, а ще більше жабур на ослі задерли вгору голови, дивлячись на мене, орла швидколітного, а жабур і собі захотів полетіти, підскочив на спині в осла, але знову на неї ляпнувся. І я відчув, що там, де в мене серце, грає маленький скрипаль, грає стрілою на луці, і очі його перев’язані стьожкою оксамитною. І раптом збагнув, що все це чиню таки не я, що це все дядькові Кипріянові чари, що це він пустив мене літати, а може, це не я лечу, а якийсь біс мене в повітрі втримує, вчепившись рукою в коміра, а другою тримаючи за штани біля сідниці. Щоб перевірити це, й собі взявся за коміра і справді налапав кістляву лапу, що міцно вхопилася за одежу. Сам же я біса побачити не міг, годі аж так завернути голову, але яке це має значення: чи сам лечу, чи біс мене несе; має значення, куди я оце прямкую і що з мого літання вийде. І летіти я мав не куди-інде, а до Юстиниого віконця, саме того, де сьогодні вона мені пристрасно явилася, саме того, з якого закликала

мене, то ж що я за рицар, коли на той її поклик не відповім, а сховаюсь у кущі?

В цей час отой сліпий скрипаль, що вліз до мого серця, заспівав високим хлоп’ячим голосом:

О мій Боже, тіла свого тут потреба

Скинути одежу, зринути до неба,

Птахом прудкокрилим полетіти, лелю!

Попід хмари, звідти глянути на землю,

На долину красну, дві ріки і скелі,

Вулиця до замку тіло сиво стелить.

Гляну і побачу у вікні ту, котру

Покохав я щиро, над усе, стокротно.

Вниз порину, швидше, привітаю любу,

Чи собі на щастя, чи собі на згубу.

І я летів, із захватом летів, бо вже знав напевно, куди й до кого, падав між вітри, яких не було, летів через незнані ріки, хоч добре їх знав: Тетерів і Кам’янка; бачив і справді пишну долину, гарнішої від якої немає на світі; і он воно, вікно, яке не обіллялося світлом, а яке ніби відокремилося від стін, і наче знялось у повітря, і повільно розчинилося, і в ньому з’явилася найчарівніша з чарівних дівчина, якій хотів я тричі поцілувати ту частку серця, котру так милую.

Але сталося щось дивне і страшне, замість стрімко й гарно, мов орел швидколітний, покерувати вниз до того вікна, я відчув, що тіло мені здригнулося, власне, що руки чи лапи біса, котрий мене ніс до Юстини, розтислися саме в той момент, коли з’явилася у вікні Юстина, тобто біс її невідь-чому перелякався і відпустив мене, і я, хоч і відчувався недавно орлом і хоч волі був потужним махом зринув у небо дивною птицею, пізнав, що лечу вниз таки щосили, але не як птах, а каменем — було це якраз над дахом Юстиниим, з грудей у мене готовий був вирватися крик відчаю, але злякався, що збуджу цим криком цілу вулицю, а передусім Юстииних батьків, отож єдине, що міг учинити: волі потужним махом схопився за верх Юстиниої хоромини і, тримаючись так, завис якраз навпроти її вікна. Але не ту красну дівчину з розжареними очима побачив, яка вже двічі мені являлася, раз навіть сьогодні під вечір, а холодну, чорну, зіткану із мороку тінь, і обличчя в неї також було чорне, і була вона ніби з каменю чи заліза, і текли-пульсували від неї морозяні хвилі.

— Чому не даєш мені спокою, коли тебе не хочу? — спитала крижаним голосом Юстина.

— Дозволь увійти до тебе, — попросив я, висячи на одній руці, намертво вчіпленій у верх хоромини.

— Цього ніколи не буде! — різко сказала Юстина.

— Тоді я впаду й розіб’юся! — зойкнув я.

— То й гаразд! — відрізала дівчина. — Даси мені спокій.

— Але ж не хочу лихого тобі, Юстино, — змолився я, — і наміри мої щодо тебе чесні, люблю тебе і хочу при твоїй згоді пошлюбити.

— Шлюбись із тим, хто тебе сюди приніс, — чавунним голосом промовила Юстина. — Повіла ж тобі: маю нареченого, котрий на небі. Не хочу мерзького й нечистого, а бажаю зберегти чисту невинність.

— Але ж мені здалося, — сказав я, висячи на одній руці, — кликала мене!

Тоді вона засміялася чорним, залізним сміхом:

— Кликала тебе? Пса шолудивого? Біс тебе кликав, а сам згинь, пропади з моїх очей! І не навдокучай більше!

Страшні слова промовили чорні вуста її, із темряви зіткані, і ті слова й стали вітром, якого й справді досі не було. І чи від того вітру, чи з безсилля, чи від урази, чи від образи (адже вкотре був названий шолудивим псом) розтислася рука, що трималася цупко верху Юстиниої хоромини, і полетів я у темряву, як камінь, пущений у криницю, чи як падає зірка у серпневу ніч, на ходу згоряючи. І я також летів, на ходу згоряючи, і хоч відстань од верху хоромини була й невелика, мені здалося, що лечу безмір довго, що нутро мені й справді випалюється, а може, це самоспалюється там малий сліпий скрипаль і співака разом зі своїми стрілами, луком та піснями. Отож я летів усе глибше й глибше, внурюючись у прозорий пісок ночі, аж доки не згорів остаточно в мені хлопець із золотим тілом і з перев’язкою на очах, доки не вкрилась утроба моя грубим шаром попелу, отоді я й гримнув на землю. І підійшов до мене вигинливою, пружкою ходою брат мій, а Юстинин пес, і поцілував мене в губи, спитавши підхлібно:

— А ковбаски мені, босяче, сьодня не приніс? Хороша була, скажу, ковбаска, але мало.

І саме в цей час на вулиці заспівали мої друзяки-писарчуки у новій своїй подобі: Онисим-жабур зробив очі щілункуватими, витяг шию, надув щоки і почав скрекотати й сюрлюкати, як достеменна жаба; Онисифор-

козел з білою бородою і з рогами, загнутими назад, розтулив пащеку, повну білих, чи радше жовтих, зубів і тремтливо замекав, заволав, високим голосом повторюючи мелодію, зачату жабурем; Олександр-осел звів морду, з якої спливала слина, до неба, махнув нею й великими вухами і закричав: "І-го-го!" — що виглядало ніби приспів до пісні. І мені здалося, що Юстина, там, у темному вікні, схопилася руками за лице, гримнула навколішки і заволала під звуки тієї дивної, і надто голосної, і надто брутальної пісні:

— Боже! Чому мене ганьблять ці нечестивці? Заради тебе від нього відмовляюся, хоч серце моє згоряє через нього! Що лихого, Боже, учинила я в світі? Що поганого в тому, що цей світ проклинаю і до тебе душею рвуся? Тобі хочу служити й тобі належати!

Відтак мій брат, Юстинин пес, усовістився, забув про ковбасу, якої я йому цього разу не приніс, і з лютим гавкотом кинувся на паркана, тарабанячи в нього лапами, гаркаючи, гавкаючи, підвиваючи. І диво було в тому, що той лемент не збудив ані вулиці нашої, котра мирно спала, ані батьків Юстиниих, котрі також мертво спали; можливо, дядько мій Кипріян наслав на них такий твердий сон. А друге диво було те, що оті гарки й гавкоти собачі звучали в лад до жаб’ячої й козлиної пісні, а все це, ніби приспів, відбивалося ослячим: "І-го-го!" Я ж лежав на землі, простертий і наполовину тією землею проковтнутий, і мій зір печально линув у небо, де з явився раптом місяць, бо доти його там не було, і той місяць подобав на розсічене коло, зігнутий обруч чи колесо, кінці якого були розрубані, і з тих кінців і крапали на землю ковтки пітьми, яка пульсувала, ніби груди людини, що довго бігла і нарешті зупинилася. Дивився на те розсічене коло, і тихі сльози витікали з моїх очей, адже це не я лежав, наполовину проковтнутий землею, а моє нерозумне й нерозважне кохання до дівчини, яка хоче не жити, а вмерти, не зерно творити із зав’яззю Божої таїни, а гній і тлінь із свого тіла, бо смерть вона кохає, смерті бажає, смерть закликає, і немає їй ніякого діла до живого світу й істини його вічності, через яку той світ живе. Я ж плакав тому, що не хотів, аби така краса гинула, не бажав, аби така квітка вмирала, не виконавши призначення, до якого була

створена природою, а це значить Богом, бо замість сильної, як смерть, любові, вибрала сильну, як любов, смерть.

— Боже! — лементувала в мене над головою Юстина, заламуючи руки і зводячи їх до неба, — чому себе нещасною такою відчуваю? Що лихого, Боже, учинила, тобі ж хочу служити й тобі належати! Вже погасила я кохання до того пса шолудивого, вже я звільнилася, отож забери мене зі світу цього, Господи!

А за парканом від вулиці все ще співали мої друзяки-писарчуки: Онисим не тільки скрекотав і сюрлюкав, але й кричав, наче йому живота розрізали, роздираючи щосили пащеку; Онисифор не тільки тремтливо мекав, трусячи бородою й рогами, а козлоголосо вигукував щось схоже на слова, але й не слова; Олександр же не тільки як приспів видавав своє: "І-го-го!" — а й перетворив його у волання: "О-о-о!" — і те волання стало мов стогін і як регіт, змішані вкупі, і чимось нагадувало погук сича, а не ослині покрики.

І тут мені здалося (побачити того не міг, бо лежав на землі за парканом, біля якого й досі кидався на дошки Юстинин пес, а мій брат), що від верби, там, де стояла тінь чи дядька Кипріяна, чи може, когось іншого, виткана із темряви, рушила сюди розсерджена й опечалена постать, і я тепер остаточно переконався: був це таки мій дядько. А ще був він вельми розгніваний, адже його чари виявилися безсилі, отож відчувся осоромлений, відтак сам захотів піти до Юстини, сподіваючись на чарівницьку силу свою. Спершу він у жінку перетворився (і я подумав, що це Домна Жданова Щенявська), але не втримав у собі цього образу, і той розпався; тоді він у іншу жінку перетворився, що вийшла з піни річкової в тому місці, де росла верба і де Кам’янку перетина гребля. Була на ній біла-біла сорочка, помережена червоним узороччям, клуби тісно охоплювала туго пригнана опаска, а стан обвив пояс, який може зробити смертну жінку чарівнішою, ніж сама краса. Була вона золотоволоса із вологим поглядом і солодкою всмішкою на вустах, звалася десятьма іменами, і там, де ступали на золотих підківках її чобітки, розквітали квіти. Але недовго така осяяна й гарна

вона йшла, бо темінь почала роз’їдати і з’їдати її десь так, як з’їдає пірника дитина: відкушує голову, руки й ноги, а тоді розламує торса, а все з осолодою зжовує. І коли погасло останнє від Жінки із Цвіту — її золототканий пояс, тоді знову дядько Кипріян став тінню, витканою із темряви, і тихо застогнав, а відтак перетворивсь у птаха, золотоперу жарптицю, яка засяяла серед мороку всією тисячею гарячих, палахкотливих пір’їн. І змахнула золотими крильми, махала скільки сили, але з місця не змогла здвигнутися, отож летіла, на одному місці залишаючись, а водночас у тілі зменшуючись і змалюючись, із великої птиці в меншу, з меншої — у дрібну, з дрібної — у жука, з жука — в метелика-нетлю, а з нетлі — у комара. І задзижчав високим розпачливим зудінням той комар, і впав, поламавши собі ноги й крила.

Тоді я зирнув у вікно, де мала бути Юстина, але виявилося воно глухо запечатане. Я звівся, підійшов до свого брата, Юстиниого пса, і поклав йому на голову руку. І пес замовк. Тоді я вийшов за ворота, і поклав руку на жабура, той замовк, і на козла та осла — замовкли й вони.

— Як ми врізали? — самозадоволено спитав Онисим.

— Краще й бути не може, — сказав я.

— Ще б пак, — мовив Олександр. — Тепер вона ту ганьбу із себе не змиє.

— А по-моєму, вона бісиця, — сказав Онисифор. — І закортіло, друже, тобі в таку закохуватися?

— Маєш рацію, — сказав я. — Дякую, хлопці, за поміч. Здається, я від свого одуру починаю одужувати.

Інтермедія шоста

Запис в актах Житомирського уряду

Які б не були сильні домашні пристрасті, назву їх так, а вранці мав іти на службу й перейти у сфери цілком інші, життя, можна сказати, чужого. Світ зіткано з отаких рівно— і різнобіжних струменів чи ниток, одні із них співдотикаються, інші перехрещуються, а інші віддалено течуть, у суті своїй — це і є сітка світу, мережа, сплетена дивно й вигадливо. Я ж був так змучений, дістався додому, що впав на ложе і безпробудно проспав до ранку; щось швидко перехопив і побіг до замку, дорогою і не зирнувши в бік Юстиниого дому.

Цього дня перед підстаростою житомирським Іваном Станишівським постав землянин Грицько Басараб і на вряді оповів і виніс скаргу на землянина Станіслава Кошковського, що тепер, року йдучого тисяча п’ятсот вісімдесят другого, місяця червня, цієї минулої ночі, було так опівночі, землянин повіту Київського Станіслав Кошковський, забувши боязнь Божу і суворість права посполитого, з численними слугами своїми й підданими, з військовими бронями, прийшовши вночі, ґвалтом напав на двір Грицька Басараба, в маєтку Корчові, коли той спокійно спав, як і його люди.

Вони вискочили з темряви, запалили походні[18] і почали трощити вікна, а тоді вломились у дім, кричучи:

— Де той негідник і нечестивець?

Спершу ввірвались у покій, де спала падчерка пана Грицька Басараба Раїна, і почали, зволікши її із ліжка, питати, де сховався пан Грицько. Панна Раїна була така перелякана, що не могла і слова сказати. Тоді її почали бити й мордувати, і панна Раїна вказала на комору, де спав пан Грицько. Тоді вони почали ломитися до комори, а що двері там були на міцних запорах, притягли з двору колоду і стали, розганяючись і всі купно за неї взявшись, гатити в двері, аж весь будинок струшувався: міцні-бо дошки виявилися на дверях. Жінка пана

Грицька Катерина почала верещати, челядь позабивалася, де хто знав, тоді збійники зв’язали пані Катерину, а рота їй заткнули, настрахавши. Пан Грицько мав при собі шаблю, отож, коли напасники проломили дві тинини[19] у дверях і пробували до комори влізти, пан Грицько відбивав їх шаблею, може, декого й поранивши. Вони ж жбурляли в нього каміння, й метали стрілами, і штурхали ощепами, його при тому зачепивши, але пан Грицько Басараб не попускав їм ускочити до комори, колячи й січучи шаблею, і ледве від них оборонився.

Через це пан Грицько Басараб, показавши рани й синці свої, просив, щоб на оглядини ґвалтовного иаходу від пана Станіслава Кошковського, побиття падчерки Раїни й опису починених шкод узяв з уряду пана возного Михайла Виговського. Пан возний у поміч собі попросив у пана підстарости мене, на що я радо згодився, бажаючи розвіяти свої власні гризоти. Нам осідлано замкових коней, і ми подались у село Корчів, де записали все, що побачили, на письмі з печаттю і підписом руки пана возного на цедулі, щоб потім уписати до книг житомирського замку. Водив нас і показував пан Грицько Басараб. Побачили ми справді вибите вікно, наполовину розсічене, і дерево, над вікном трохи порубане, а в дверях комори дві вибиті тинини й дірку до тієї комори, там трохи наляпано крові, лежала кора від колоди і сміття з дерев’яних трісок.

— Подаю, ваша милість, — сказав Грицько Басараб, — тії знаки на ґвалт у домі моєму.

Потому пішли в покій падчерки пана Грицька Раїни, завітала туди й пані Катерина Басарабова, яка показала знаки на руках од линвиці, якою була зв’язана, сам пан Басараб ще раз показав рани й синці свої: руку на зап’ясті подрано до крові, у другій руці в передпліччі штихова рана від списа, на грудині синяк від каменя, що ним у нього вцілили. Панна Раїна, попросивши мене, як юнака, відвернутися, показала пану возному праве плече синє, знаки на руках та ногах.

— Все це вашою милістю, — сказав пан Грицько, — освідчую, так само стороною.

Стороною були поважні старі люди Яцько Шабуня і Яцько Семенович…

Дорогою назад на нас звалився несподіваний дощ, і ми заскочили в покинуту будниками, які жили тут, виробляючи поташ, буду. Отож сіли па півзгнилій лаві там, де не текло, і дивилися на стіну води в дверях.

— Коли розглянутися, пане возний, — сказав я, — люди землі нашої дивно колотяться у ворожнечі: один нападає на другого, другий на третього, третій на четвертого. Якесь розсічене коло.

— А може, й не розсічене, — роздумно сказав Михайло Виговський, — бо четвертий нападає на третього, а третій на першого, перший на п’ятого і так без кінця й краю.

— Що ж за прокляття маємо, пане возний? — спитав я.

— Прокляття розбрату, — мовив сердито возний. — Через що й державу свою втратили, і годі її повернути. Ми, юначе, ніби клубок змій, що одна одну тисне і жалить, і настільки сплетені, що й не розпастися.

— Чи ж завжди так буде? — спитав я.

Коли не отямимося й не пізнаємо: в любові пожиточніше жити, ніж у зненависті. Коли повернемо давню пам’ять, тобто отямимося.

— Чи ж буде таке колись?

— Буде, — сказав пан возний, але не зовсім твердо.

— Часом думаю, — мовив я, смутно дивлячись на дощ, — хтось із нащадків прочитає наші записні книги й жахнеться.

— Жахнеться й отямиться, — сказав Михайло Виговський. — На те й надія.

— Тоді б нам з вами, пане возний, і роботи не було б, — засміявся я.

— Знайшли б пожиточнішу, — сказав пан возний спокійно. — Зрештою, людська природа така: колотитися. І так не лише в нашому часі і не лише на нашій землі.

Отаку розмову відбули з паном возним Михайлом Виговським, але не заспокоїла вона мене. Отож решту шляху я їхав загаданий, смутно думаючи, що світ оцей складається з розсічених кіл: моя історія з Юстиною — розсічене коло, бо любить мене, а більше ненавидить; служба моя — розсічене коло, адже повз мене проходить тіняве, що чинять люди, і розглядаємо справи лихочинні, бо справи добрі, в любові творені, в жодні замкові книги не записуються, а хіба що в Божі. Життя ж лиходійців тече в розсіченому колі: жоден із них не вважає себе лихою людиною, вважаючи, що він добрий, а світ лихий. Більше того, буття хоч би цього наймудрішого нашого возного пана Михайла повне усвідомлення: карає він зло і доброчинить, але чи тільки добре коріння має, адже ката, який рубає голови лиходіям, всі стороняться і за нечистого мають. Отак пливуть звідусіль розсічені кола, напливають одне на одне, зціплюються краями, ніби хочуть сплести ланцюга, але відразу ж розпадаються, бо кінці їхні незлютовані, крутяться, як колеса: одне в один бік, а друге — в другий, укладаючи дивний млин чи махину, що меле дні наші, роки, вчинки, доброчестя і злочестя, і спожитий хліб із цього борошна помалу труггь нас: не в усьому і не скрізь маємо волю й розум розрізнити своє лихе й добре, бо наше добре іншому лихим стає і навпаки — ось ще одне розсічене коло. Розучилися розрізняти добре для себе і добре для світу, інакше кажучи, Боже, добре для всіх — і це ще одне розсічене коло. А може, воно так і треба, думав я, похитуючись у сідлі, щоб світ не завмирав, а пробував у вічному й ненастанному обертанні, щоб кров його не застоювалася, а бурунила й бродила, адже кожне вино чи мед перш, ніж устоїться і здобуде смаку, має зашумувати й перешумувати; адже проріcть гноєм зітлілого і зігнилого старого

зерна живиться. Але все-таки душа моя сум ятилася й мучилася, коли думав про такі речі, хотілося їй світла й погоди, хай тисячу раз вона знає: без бурі й дощу, снігу й морозів, погоди лихої не буде плоду земного і нового літа, днів сонячних, світлих і погоди. І це ще одне розсічене коло, здається, найбільше.

Такі думки навідали мене, коли їхали розквашеною дорогою; від дощу освіжіло повітря, прибилася курява, зело порозправляло листя, яке заблищало й запахтіло, через що хотілося глибше дихати, і кров у тілі потекла жвавіше, та й пташки довкола розспівалися, рвучи натхненно горлянки, а з ними і цвіркуни вже почали шаленіти співом, славлячи світ та життя і вічну його нерозгадну таємницю, і нас, малих у ньому й нерозумних.

Розділ XII

Уже конче потребував розмови із дядьком Кипріяном, бо хоч який не від світу дивак він був, ніхто не міг ліпше мені розрадити. Тому, повернувшись до міста, я поставив коня в конюшні, а сам рушив у долину річки Тетерів, минув Завал — місце, де скелі сходилися і стискали річку у вузькому ложі, потім стежкою піднявся на гору: скеляна улоговина німо лежала в мене під ногами із заснулим плесом, що вигиналося, наче змій.

Пішов польовою стежкою, в траві довкола несамовитіли цвіркуни, ріжучи повітря тоненькими пилочками на блакитні і вже сутінні брили, і мені в душу вперше прийшов мир, вищий усякого неспокою. Тоді я спинився, закинув голову й подивився на небо, в якому де-не-де палали, догоряючи, малі хмарки, а назагал воно було не світле й не темне, а сіро-синє. Ще не пройшов небом Запалювач зір, але це не було вже небо дня — небо переходу, з якого й натікав у душу мир. Ще зовсім навколо світло, але світло відчувалося, як ненадійне, припорошене, убуваюче, від чого виникало почуття настороженого чекання. Денні пташки, хоч би жайворонки, які завжди тут дзвонять, замовкли, нічні, хоч би солов’ї, ще не почали співати — отож усе тремтіло від цвіркунового цвірчання, і

чомусь сумно мені від усього стало, просторо-печально. З таким настроєм і прийшов я до куреня дядька Кипріяна; він сидів на землі, спершись спиною об соснового стовбура, й вирізував різцем щось на тертичці, яку тримав на колінах, — дощечка була свіжа й жовто світилась у його руках.

— Доброго вечора, дядьку!

Дядько здригнувся, зирнув на мене трохи сполохано і швидко сховав тертичку під ногу. І тут я побачив у траві іншу дощечку, стару й потріскану і ніби пописану якимись літерами.

— Що воно таке, дядьку? — спитав, сідаючи побіч.

Дядько подивився на мене пильно й трохи насторожено.

— Скажу, коли поклянешся зберегти цю тайну, — мовив він.

— Хай мене земля проковтне! — заклявся я нібито й байдуже, був-бо переповнений і отим миром, що вищий неспокою, і смутком, природи якого не розумів.

— Бачиш, юначе, — сказав дядько. — Взявся переписати, може, найдавнішу книгу, створену на землі нашій. Складену ще до того, як охрестився князь Володимир.

— Хіба є такі книги? — здивувався я.

— Одну знаю, — мовив дядько. — Оцю, що переписую, її берегли відуни-діди, що їх звали й досі звуть волхви, котрі забились у нетрі поліських боліт. Але ніхто із них цієї книги прочитати не може, бо не нашим теперішнім алфавітом писана. З нею діди-відуни тільки моляться і чуда свої творять, але зовсім ветхі ці дощечки і скоро розсипляться. Отож я й умовив дідів, гостячи в них, щоб довірили мені переписати цю

дерев’яну книгу. Через це, як знаєш, часом зникаю. Діди-волхви дають мені по дві дощечки, я переписую їх, показую переписане, а натомість дістаю інші дощечки. Цю нову книгу залишу в себе, а діди залишать у себе стару.

Був уражений, аж сум мій і скорботу змило, ніби водою пісок.

— І можеш, дядьку, цю книгу прочитати?

— Отак, ріжучи літера за літерою, вчуся читати. Книга нашою мовою писана, хоч і чудною. Але не словенською і не нашою простою, хоч наших простих слів є багато.

— Це чарівницька книга? — спитав я.

— Може, й чарівницька, є тут молитви й заклинання, але є й розповідь про далеких предків наших, які звали себе руськолунь, тобто те саме, що тепер звемо: роксолани.

— Дивовижно! — сказав я. — Але чому тримати цю книгу в таємниці?

— Бо вона не християнська, а поганська, юначе, а християни мають звичай все не своє, особливо язичницьке, нищити.

— Отже, й ти поганин, дядьку?

Дядько промовчав, вивідчо зирнув на мене, а тоді сказав:

— Бачиш, юначе! На моє переконання, Бог є один і для християн, і для поган, і для аріян, і для агарян, і для юдеїв, і всіх, які не є, вір на світі, тільки вчення про нього різні, по-різному Бога бачать, розуміють і тлумачать його таїни. Через це казав тобі: немає істинної віри, є істинний Бог. Віри, чи ж учення, чи думки — це людські помисли, не

Божі, а між них живе добродійне й лиходійне, людина ж Богом міриться і випробовується. Кожен народ учення про Бога до себе пристосовує, бо неоднакові люди, неоднакові народи, в міру розуму свого чи глупоти. Християнське ж учення не з нашого народу вийшло, а з жидівського, і, хоч жиди цього вчення тепер не сповідують, воно — мова душі народу їхнього, а в наш уведено насиллям та примусом, бо раніше вчення про Бога мали ми своє, котре вийшло з мови душі нашої. Через це не упосліджую віри нашої давньої, шаную її, хоч і в ній є свій розум та глупота, як у будь-якому вченні. Але не ганю й не упосліджую вчення християнського, як не ганю яблуні, до якої прирощено чужу гілку, бо, прищеплене бувши, хай і насильно, до гілки народу нашого, воно, християнство, взяло сік із нашого-таки кореня, і також стало вже нашим. Ганю тільки нетерпимість у справах віри, а вона, нетерпимість, і є виявом глупоти тієї віри. Ось чому взявся я переписувати цю книгу, вона так само свята, як будь-яке доброчинне писання.

Він замовк, і ми сиділи якийсь час мовчки, дивлячись, як приходить на землю ніч.

— Давно хотів тобі про це розказати, — мовив дядько Кипріян. — Чи ж не супротивні тобі мої думки?

— Дивні, — мовив я. — Звик, що істинна віра гаки християнська, хоч батько мій теж сумнівався, що Христос Богом був, а не месією. Зате мати моя, сам знаєш, християнка була ревна.

— Ми з твоїм батьком неоднаково думаємо, хоч і рідні брати, — сказав Кипріян. — Він аріянство сповідує, а я сповідую, що жодної віри і вчення про Бога нема досконалого та істинного, а досконалий є, як уже казав, Бог. Не в обрядах віри і не в формулах, не в словах, а у вчинках. Отож найліпша віра — в доброму житті і добродійних учинках.

Він знову замовк, і ми мовчки стежили, як згущуються біля нас і над нами хвилі пітьми.

— Запалим вогонь, зваримо щось на вечерю, — сказав, зрештою, дядько.

Ми назбирали хмизу, я запалив вогонь, тоді збігав до річки по воду. Дядько привісив над вогнем казанка, і почали чекати, поки закипить вода. Кипріян був сьогодні, як і я, сумирний, ніби і його, як мене, діймала стума.

— Як твої справи любовні? — спитав раптом.

— Зле, — мовив коротко я. — Не захотіла мене Юстина!

— Може, й добре, що не захотіла, — сказав дядько. — Я отут сидів, різав різі і думав: недобре ми з тобою чинили, чаруючи дівчину.

— Чому ж недобре?

— Гадав, що очмарена вона ченцями, а тепер починаю вірити: не для світу вона й не для життя. Хотів тобі допомогти і їй, але переконався: не треба було того чинити, є в світі люди життєспроможні, а є ні. Як в усьому живому, зрештою. Не житиме вона!

— Як так — не житиме, дядьку? — з жахом спитав я.

— Живе той, котрий хоче і хто для життя волю й силу має, юначе, — сумирно сказав дядько. — Хто ж не має, відійти мусить, і ми тут нічого не вдіємо.

— Нашлеш на неї смерть? — з тим-таки жахом вигукнув я.

— Не такий я чоловік, щоб смерть комусь насилати, — сумирно сказав дядько. — Смерть сама приходить. Юстина ж убила в собі любов до світу, а значить і до тебе, і до життя. Тут уже ніякі чари не вдіють…

— Але прогнати смерть можеш? — спитав я.

— Часом можу, а часом ні. Так само й любов, мною наслана: часом приживлюється, а часом ні. Залежить не від мого бажання, а від того, кого чарують. Я ж у світі, юначе, не насилля чиню, а посильно допомагаю.

Казанок закипів. Дядько вкинув у нього пшона, покраяв на дощечці сала і вкинув, тоді присолив і притрусив якимсь зіллям. Я ж був схвильований непомірно. Як би не виходило, як би не відшивала мене Юстина, як би не обзивала, лиха їй, а тим більше смерті, не бажав; більше того, таємно вірив, що любить мене.

— Казав, дядьку, — мовив я твердо, — що бажання піти в черниці навіяли Юстині попи і ченці. Чи це також чари?

— Звісно, — мовив він. — Заморочили бідній дівчині голову, а жінка — начиння слабке. Принаймні я так думав, через це й хотів чарами здолати чари. Але тут щось не те, тут якісь чари усугублені, чого не до кінця розумію. Принаймні не можу їх посилити.

— Їхні чари виявилися сильніші?

— Той, що одур дівчині посіяв, духом чув, гадаю: не для життя ця дівчина і не для світу, а для смерті. Може, тому я виявився слабший. А може, є тут таємниця, мною не розгадана.

І мене знову несвітський жах обійняв. Захотілося побігти чимдуж, увірватися до покою дівчини, струснути нею, обцілувати, вирвати із грудей загнане туди жало смерті, розігріти її кров, узяти в обійми, нагріти, розбурити, адже це справжній жах, коли здійсниться те, що пророкує їй дядько Кипріян. Але тіло моє залишилося незрушне, сидів я безсилий, вичерпаний і якийсь не свій.

Чи ж можу врятувати її, дядьку? — спитав самими вустами.

— Усе, що я міг, зробив, юначе. Більшого й ти не посилиш. Не твоя вже вона й нічия. Що живого в ній, тебе любить, але більше в ній мертвого. Оце мертве її й здолало.

— Вже здолало? — спитав я так само пошепки.

— Вже! — мовив дядько.

Я струснувся і скочив на ноги.

— Тоді я піду, дядьку!

— Куди й для чого? — спитав сумирно дядько. — Сідай ліпше, й поїмо кулішу.

Я сів, але куліш мені цього разу не смакував. Сльози покотилися раптом із віч. Дядько поклав мені на плече руку і стис.

— Поплач, юначе! Це добрі сльози з тебе витікають. Свідчать, що не озлобився ти до тієї нещасної і маєш силу її пожаліти, хоч немилосердною до тебе була. Але це не зло в ній говорило, а безсилля. Тому поплач, юначе, й не суди її.

Розділ XIII

Сумний та невеселий повертався додому від дядька. В небі стояв місяць у формі розсіченого кола, а довкола оторочений колом більшим, але так само розсіченим. І летів за мною пугач і пугав, ніби лякав, я ж пришвидшував ходу. І якась моторошна тиша була навколо, аж кожен мій крок із виляском бив у довколишні скелі. Я ж ішов і шепотів:

— Не хочу, не хочу, щоб вона помирала!

А з мене сміявся за спиною пугач, а може, то розпач і біль бив мене. А розсічені кола там, у небі: місяця і довкільне — сіяли сірим світлом, і все навколо було налите сірим світлом, і я сам ставав сірий, витканий із того світла. Серце ніби іржаві кліщі стискали, а ноги пришвидшували ходу, аж доки не добіг до кладки через річку. Тут мусив спинитись і віддихатися.

І тоді прийшла мені до голови несамовита думка: піду-но я до Юстиниого двору, впаду в порох дороги, здійму руки й помолюся за дівчину — може, почує мене Господь.

Майже побіг через кладку, аж дошки гриміли під ногами, і не було навколо ані душі, тільки два розсічені кола над головою, пугач, котрий летів за мною, і я, розтривожений.

І вчинив те, на що знамірився: впав на коліна в порох дороги, звів руки й помолився гаряче:

— Боже, не забирай її з цього світу! Хай не любить мене, не навдокучатиму більше своїми зальотами, але хай жива буде! Хай зустріне, кого зможе полюбити, бо не бажаю, щоб вона померла! Не може, — беззвучно волав я, — таке чудове личко омертвіти і в тлінь перетворитися, не має дочасно таке чудове тіло в кістяка перетворитися! Нічого не бажав їй лихого і не бажаю! Почуй мене, Господи, ти ж усе можеш, вдихни в неї духа животворящого і прожени смерть, і хай не з’їсть її хвороба.

Коли виповів оте, затих пугач, зник чи відлетів геть. Я зирнув у небо: пропало оторочне коло, залишилося лишень коло місячне, хоч так само розсічене. Тоді звівся розбито на ноги й почвалав додому: втомлений і вичерпаний до дна. Впав на ложе, і мене відразу ж підхопив важкий сон. І приснилося мені, що розчинилися двері і ввійшла в них Юстина в білій,

обіллятій місячним світлом сорочці, з розпущеним волоссям і з чарівною усмішкою на лиці. Тоді я скочив од невимовної радості і, підбігши, обійняв її та й поцілував, кажучи:

— Добре, що прийшла до мене, прекрасна Юстино!

Тоді вона вислизла з моїх рук, засміялася, і її голос продзвенів, ніби соловей заспівав.

— Спершу злови мене, а тоді цілуй!

І я кинувся її ловити, а вона виверталася й тікала, а коли хапав її за сорочку, то сорочка із дерливим звуком рвалася, ніби гнила, й обвисала, показуючи осяйно голе її тіло. Вона ж сміялася й тікала від мене, і ми вже були не в моїм домі, а в якомусь круглому покої, ніби в кулю зачинені, де ані стільців, ні ложа, ні стола, ні вікон, ані дверей. Вона бігла довкола закругленої стіни, а я мчався за нею, розчепіривши руки і розтуливши понікуди рота. Хапав її за плечі і за рештки сорочки, але вона вислизала з пальців, як вуж чи в’юн-риба, а іноді здавалося, що не тіло хапаю, а щось світляно-прозоре, безтілесне й плитке, як вода. І в мене вже закладало дихання, бо ми мчали все швидше й швидше, бо вже не бігли, а летіли одне за одним, і не міг я її ані зловити, ані схопити, і розлунювався, ніби соловей співав, її сміх. Часом повертала голову, і я бачив розсміяне обличчя.

— Отакий ти юнак! — кричала весело. — Дівчини зловити не можеш!

Тоді зовсім витекло в мене із грудей повітря, і я впав навколішки і припав лицем до підлоги, яка була покрита грубим шаром куряви. Пив ту куряву і наповнювався нею вщерть.

— Помилуй, Юстино! — молив. — Коли не захочеш бути піймaною, ніколи не зловлю тебе.

— Отакий ти юнак? — спитала вона, зупинившись біля мене, я бачив лишень голі й стрункі її ноги.

— Отакий я юнак! — мовив печально.

— Тоді візьми мене, але при одній умові — більше ніколи не зустрінемося. Цього хочеш?

— Ні, — відповів я дихавично. — Хочу з тобою зустрічатися, Юстино!

— Але ж не Юстина я, а біс її, — сказала дівчина. — Юстина вмерла, а біс її живий. Отож, коли бажаєш, з’єднайся зі мною, бісом її, — це останнє, що вона може тобі подарувати.

Тоді я звів очі й побачив перед собою диво з див: переді мною стояла гола й осяйна Юстина, волосся її спалахувало іскрами, очі полум’яніли гарячим, чорним вогнем, пишні вуста відслонилися, і між них поблискували перлові зубки; шия в неї була, як у лані, світла й вигинлива, груди її поколихувалися, а сочки настовбурчилися, ніби ось-ось мало приснути з них молоко; живіт її й торс були ніби з мармуру точені; лоно її темніло, як ліс густий, а ноги стояли, ніби дві колони стрункі.

Юстино, — простогнав я. — Кохання моє, Юстино!

— Не Юстина я, — сказала вона ніжно, — а тільки її біс. Хочеш не забути її, візьми мене, буду весь час з тобою, доки житимеш. Юстина вмерла, і не любила вона тебе, а любив біс її, оце він до тебе й прийшов.

Вона уклякла навпроти мене, бо і я стояв навколішках, і почала розстібувати в мене на грудях сорочку. Я тремтів, ніби в пропасниці. Тоді її рука пролізла в мої груди, власне, не рука, а залізні пальці із пазурями, схопили моє серце і вирвали його із грудей, і те серце в її руках забилося, й затріпотіло, і застогнало, і ніби випручувалося, але

вона міцно ввігнала в нього пазурі, піднесла до вуст і вгризлася перловими зубами, аж зусібіч цвіркнула, обляпуючи й мене, і її саму, гаряча пінлива кров. Відтак почув я голос, який ішов не від біса Юстиниого:

— Пагубниче і всіх звабнику, скарбе всілякої нечистоти й погані, тепер побачила я твою неміч, тепер я зрозуміла, що ніщо ти, і нічого не можеш, і не маєш сили на відомсту. Звабилася я, окаянний, послухавши тебе, що ніби кохаєш мене, і повірила звабі твоїй, відступися-бо від мене, проклятий, відступи! Відійди, відійди, беззаконниче, враже істини і всякому добру супротивниче та ненависниче!

І тут я побачив перед собою спотворене, і скривлене, і скособочене Юстинине лице: очі моторошно палахкотіли, ніс роздув ніздрі, виставилися червоні, величезні зуби, рот був увесь вимащений кров’ю.

— Я твоє серце з’їла, — сказала хрипко. — А тепер дозволяю з’їсти моє. Виривай і гризи!..

Я прокинувсь у холодному поті. Повітря в грудях не було, я задихався, серце боліло, ніби й справді мав його вирване.

Інтермедія сьома

Запис в актах Житомирського уряду

Був розбитий, хворий, спантеличений, нажаханий і ледве прийшов до тями, тільки тоді зміг поволоктися, а не побігти, як звичайно, на службу. Цього разу запізнився, за що дістав виказа від пана Івана Станишівського, підстарости житомирського, а пан писар пригрозив мені, що накаже дати мені за спізнення різок. Я ж сповістив про свою хворобу та й, певне, був блідий на обличчі, через що скорописом посадили одного з моїх приятелів-писарчуків, а саме Олександра, не такого вправного, як я, але вправнішого від Онисима та Онисифора,

мене ж посадили за перепис простіший уже приготованого письма. Але рука в мене тремтіла, і я не так писав, як прислухався до скарження, що його викладав перед паном підстаростою Василь Богданович-Корчевський, а він обтяжливо жалівся на пана Богдана Стрибиля, уже мені відомого з давніших записів, зем’янина київського — цього разу той учинив куди більше подвигів. Отож я мав нагоду про ті подвиги спокійно вислухати і щось собі вільно записати.

Так от учора, червня чотирнадцятого дня, з поправи календаря римського, пан Богдан Стрибиль сам, особою своєю, із багатьма слугами, помічниками й підданими своїми, наїхали на пана Василя Корчевського з бронями та оружжям, як на війні, і з рушницями ґвалтом на власний ґрунт пана Василя у маєтку Корчевському з урочища села Корчевського, де річка Калинівка впадає у корчевський луг. А коли піддані пана Василя, схопивши, хто що міг, кинулися на оборону, то були розбиті, побиті й помордовані, учинено й чимало шкоди, а саме: підданого пана Василя Михайла Жахчича, який і гукнув усіх на оборону і всіма керував, із рушниці в лоно пострелили, і та куля пройшла у кобець і навиліт вийшла, з якої рани невідь чи буде жити, а учинив це власноручно пан Богдан Стрибиль. Врядника ж пана Василя Федька Лагича, який прибіг на той шум, пострілено в ліву ногу і в стегно, і невіть чи з того виживе, сам він був беззбройний і хотів напасників зупинити розважливим словом. Підданого Дешка окрутно збили киями, і зранили, і змордували, зловивши. Решту слуг і підданих пана Василя половили й пограбували, після чого пан Богдан Стрибиль позабирав коней із возами і все, що міг побачити, і до маєтку свого Пилиповичів відніс і відпровадив. У пана врядника забрано тридцять п’ять кіп грошей литовських і єрмаяк[20] білий муравський, за якого дано дві копи грошей, шапку-мегерку, за яку дано грошей шість, пояс із калитою і з угорськими ножами та з огнивом; пограбували, обдерши до голого, Михалка, слугу, Оліфера, слугу, і Вереса Семена. Але цього панові Стрибилю виявилося мало, з возами відправив лише частину слуг, бо побачив, як удалині йдуть інші вози пана Василя Корчевського із колодами, які брали на тому боці Калинівки. Пан Богдан Стрибиль засів біля броду зі своїми людьми в кущах, а коли ті вози під’їхали, почав

стріляти в них, як у ворога; тоді його слуги з великими криками вискочили й почали бити візників та підданих, що накладали колоди, побили й обдерли всіх до голого і так голими пустили, сміючись, свистячи і ганьблячи їх; коней же і вози повідбирали і відіслали в Пилипівку з кількома підданими. Після того розбили льоха пана Василя Корчевського, де ховався мед питний, і почали пити, і гуляти, і кричати, і скоки витинати, запаливши складені в дворі тинини, і вогонь був такий великий, що сам пан Василь, який на той час нагодився на той розбій, побачив його звіддаля. Він пригнав конем, зібрав у селищі людей, озброїв їх, і вони пішли приступом на фільварок самого пана Василя, але пан Богдан Стрибиль засів із рушницями за парканом і бив звідтіля в людей пана Василя. Пан Корчевський послав по рушниці, які в нього ховались у домі в селищі, а пан Богдан Стрибиль, вимахуючи кухлем із медом, закричав, що коли пан Василь не відступить, вони спалять фільварка. Остерігшись цього, пан Василь Корчевський з людьми відступив, а коли пан Богдан, підпилий бувши, виїхав, пишаючись, із фільварку, то пан Василь ударив у нього з рушниці, принесеної із дому в селищі Корчевському. Тоді пан Богдан Стрибиль засів із людьми за возами і почав бити з рушниць, а пан Василь послав людей заскочити до фільварку, щоб туди не повернувся пан Богдан і не спалив його добра. Побачивши те, пан Богдан Стрибиль підпалив вози, з-за яких вони боронилися, самі ж сіли на коней і вдалися до втечі, але не до броду, бо там були вже люди пана Василя, а на бистрину, де вир, і в тому виру потопилися коні й один із підданих пана Богдана Стрибиля. Сам же пан Богдан вибрався з кількома підданими з виру неушкоджено і, щоб насміятися над паном

Корчевським, став на березі, оголив сідницю й показав її пану Василеві з людьми. І здалося пану Василю, що сідниця в пана Стрибиля пасмата, але він не дуже розглядав, а стрілив у напасника й ганьбителя і потрапив йому якраз в оголене пасмате місце, через що пан Богдан дико заверещав і впав. Після того люди Стрибиля кинули свого пана на коня і подалися геть, а пан Стрибиль при цьому не переставав репетувати. Тоді люди пана Василя на його наказа напасників не переслідували більше і майно своє у пана Стрибиля не відбивали, а

прийшли сюди, в житомирський уряд, де просять записати все, що оповіли, в книги записні справ, а в село Корчевського щоб послати пана возного для оглядин того ґвалтовного наїхання, збиття і зранення підданих своїх, вище найменованих, і починення шкод, побрання та пограбування маєтностей, і просять, щоб поїхав на те пан возний Михайло Виговський. Пан Виговський запропонував їхати з ним мені, але я послався на нездоров’я, що й справді було так; відтак він узяв із собою Онисима, і вони виїхали на місце битви в той-таки день.

Розділ XIV

Я відпросивсь у пана підстарости Івана Станишівського додому, посилаючись на неміч, бо почала мене з’їдати неясна тривога. Він зирнув на мене, але нічого всупереч не сказав; очевидно, виглядав я не найліпше. Рушив знайомою до дрібниці вулицею вниз і перше дивне, що побачив: майже в кожному дворі стовбичили люди, і всі дивились у мій бік. Отож я не пішов вулицею, а ніби поплив, наштирхнутий на оті погляди, мене ніби насаджували на списа і, як опудало з соломи, перекидали від одного до другого. Вітався до тих людей, повертаючи голову вліворуч і праворуч, але жоден на привітання чомусь не відповів, тільки в поблизькому до Юстиниого дворі тоненько обізвалася Домна Жданова Щенявська, жіночка малесенька, з носиком-кирпочкою, з кругленьким личком, над яким охайненько примостився ошатненький очіпочок — як уже звіщалося, казали потайки, що Домна Жданова не від того, щоб повідьмувати[21]. Але все в ній було м’якеньке, лагідненьке, і круглі очка дивилися на мене ледве не з любов’ю, а ротик не те, що всміхався, а погідненько розсувався, при тому вискакував при розмові рожевенький язичок, зовсім не роздвоєний, як у гадюки, а тоненький, як у кішки, і з нього скапували пискляві, покірливенькі словечка, такі круглі, як ліщинові горішки. Домна була замала, щоб виситися над парканом, через це, як уже говорилося, її чоловік Ждан Щенявський вирізав у хвіртці кругле віконечко, в це віконечко і всунулося личко, що аж пашіло доброзичливістю до мене.

— Не спіши так і не біжи! — сказало личко в круглому отворі. — Хочу тобі щось сказати, для тебе важне…

Я зупинився, і личко у дірці мовило мені:

— Чи ж знаєш ти, що Юстина, до якої підбивав клинці, помира?

— Та що ви кажете, тітко! — вигукнув я.

— А ти ніби й не знаєш, — одне очко в отворі примружилося, тоді й підморгнуло мені. — Хіба не ти ото зі своїм дядьком, котрий із чортами водиться, хоробу їй наслав?

— Та Бог з вами, тітко! — вигукнув я, озирнувшись: зусібіч зорили на мене не так сусіди, як боввани моїх сусідів, а може, й опудала, що ними страшать горобців, — позавмирали й важко лили в мій бік темну воду поглядів. —

Бог з вами! — повторив. — Юстину я любив і ніколи їй зла не бажав.

— Еге-ге! — захиталась в отворі голова Домни Жданихи, — ти її любив, а вона тебе не любила. Отож ти із своїм арциболотом-дядьком її і вчарували. На смерть вчарували, від того й помира. І всі люди це знають, та й ти знаєш, бо тут не одну нічку полошив, а дівку ганьбив, ото так!

— Клянуся вам, тітко! — з розпачем вигукнув я.

— Не клянися, коли не твоя правда! — солодко проспівала Домна. — Прийшов би до мене, і я ліпше б пособила, ніж твій арциболот-дядько. Бо твій дядько із сатаною водиться, а я по-людському, розумненько, через зіллячко й наварчики, через дмуханнячко і замови.

— Що ж тепер буде, тітко? — з розпачем спитав я. — Може, пособите?

— Тепер уже пізно, — проспівав голосок із отвору, — бо вона, бідаха, помре: зачавить її біс, що його твій дядько у ній заселив. Теперечки хіба найстарший архієрей із Царського города того біса прогнати б зміг, але де його взяти, та й то навряд чи Юстину спасе… А що буде, скажу, хоч ти й не прийшов до мене, аби пособила. Грозився Юстинин батько: коли помре йому дочка, лихо вчинить із Кипріянюкою-арциболотом. Уб’є, казав, — співала солоденько Домна, — і розріже на кавальчики, а кавальчики спалить, а попелець розвіє із вітром, щоб і дух із твого дядька-арциболота розвіявся. Бо вся ваша родина, казав, чортяча. А тебе, казав, перед вряд поставить і перед суд, бо ти чарував дівку і дочарувався. А прийшов би до мене, то я б ліпше пособила: і дівка була б твоя, і не померла б вона, ото так!

— Дякую, тітко, що сказали, — мовив я упалим голосом, усе в мені й справді змертвіло, бо чи сподівався такої напасті? Стрельнула думка, що треба чимдуж бігти до дядька і звідомити: хай знову тікає в чужі сторони. Знову роззирнувся й побачив бовванів-сусідів, які позавмирали й лили в мій бік темну воду поглядів; коли ж зирнув на кругле віконечко, в ньому усміхненого личка не було, тільки світилося око порожнього простору.

І я рушив далі, а коли підійшов до Юстининого двору, то ноги мої ніби у землю вросли: не міг проминути його. І якась невідома сила, завернувши мене, повела просто в Юстинину хвіртку, а у дворі стояв насуплений, із довжелезними вусами Гаврило Поцикайло, Юстинин батько, лоб якого був грізно збрижений і очі якого метнули в мій бік блискавки.

— То це ти, нечестивцю, посмів прийти у мій двір в таку тяжку хвилину! — гримнув він. — Зара я тебе собакою стравлю!

І мені здалося, що я зовсім змалів перед цією горою м’ясива; мали б мені затрястися всі піджилки, але надто задерев’янілий був, отож став перед ним і сказав:

— Клянусь Богом, дядьку Гавриле, що не хотів я вашій дочці лиха, любив її і люблю. І прийшов я, щоб вашій дочці пособити.

— Чим же їй допоможеш? — гримнув Гаврило Поцикайло.

— Дозвольте розмовитися з нею, — сказав покірливо.

— Богом клянешся, а з сатаною водишся? Це ти чарував мою дитину?

— Не чарував я її, — казав мій прілий голос, — а хотів свою любов до неї виказати.

— Як не ти, дядько твій чарував. Затям собі, хлопче, — грізно мовив Гаврило, — коли помре моя дитина, лихо твоєму дядькові зроблю, хоч він із сатаною і закладає.

— А я в Бога вірую, дядьку! — сказав принижено мій голос. — І на службу Божу ходжу, самі це знаєте. І матінка в мене була богомільна й богобояща!

— Вся родина в тебе чортяча, — сказав грізно Поцикайло. — І батька з міста вигнали, бо єретиком був. Заберися мені зараз з очей, бо собакою стравлю.

І тут обізвався інший голос: втомлений, сумний і ніби неживий:

— А може, Гавриле, чимось Юстинці пособить? А може, хай поговорить із дівчиною? Гіршого не буде!

Я глянув туди, звідки линув голос: на Ганку стояла загорьована, аж потемніла на виду, Юстинина мати. Сльози лилися їй по лицях, а очі стояли на обличчі шматками синього болю.

Зависла гнітюча мовчанка: Гаврило Поцикайло їв мене очима, ніби вивіряючи, а я стояв покірливий, наче ягнятко, маленький і печальний, засумований і вражений не менше за них із того, що відбувається.

І тут сталася ще одна подія: звідкілясь узявся Юстинин пес, заскімлив тонко, і, впавши черевом на землю, поповз до мене, і почав упосліджено лизати мені чоботи.

— Дивися, Гавриле! — озвавсь із ґанку болющий голос. — Чи не Божий то знак?

— Божий чи чортівський! — сказав Гаврило Поцикайло. — Не вірю я виплодку того кодла…

— А ти повір, Гаврильцю, повір, — озвався з ґанку голос. — Гіршого не буде!

І знову зависла мовчанка, пес продовжував лизати мені чоботи, а я був покірливий і благий, мов ягнятко, і в самого від зворушення постали в очах сльози.

— Іди, але запам’ятай! — гримнув Гаврило Поцикайло. — Коли помре моя дитина, лихо вам зроблю!

Я зітхнув і рушив на ґанка. Юстинина мати повела мене в сіни, а з сіней були сходи до горішнього покою, де й жила Юстина, і я пішов дерев’яними ногами по дерев’яних сходах, і стислося мені серце, аж знову стало важко дихати, як і тоді вночі чи вранці, коли прокинувся.

Юстина лежала біла, як стіна, а побачивши мене, здригнулася, і її очі якось дивно спалахнули. Тоді я кинувся на коліна перед ложем, схопив її холодну, безвільну руку і почав укривати цілунками, гарячково говорячи:

— Клянуся Богом, Юстино, ніколи не бажав тобі лиха! Клянуся Богом! Хочу, щоб одужала, Юстино, нехай твоя хвороба на мене перейде, а ти живи, Бога ради, живи! Завжди любив тебе і люблю! Клянуся Богом!

— Встань і заспокойся! — сказала тихим голосом Юстина. — Не ти мій жених, маю іншого — Христа. Мене він кличе і почув мене, йому я служу, йому чистоту свою зберегла, через це і смерть мені мила, і випросила я її, як солодощі.

— Хіба не цей нечестивець винуватий у твоїй хоробі? — почувся грубий голос від порогу: Юстинин батько піднявся вслід за нами.

— У мене нема хороби, тату, а смерть я собі сама в Бога випросила, — сказала кволо Юстина. — І вже бачу сад, повний плодів, і палац, із золота кутий, і стежку до нього срібляну. І ліки1 ангелів бачу перед престолом, які так гарно співають, що в жодній церкві так не заспівають.

Тоді я відчув у собі щось таке, як знесення. Відчув, як заливає мене світло, чисте, мов сльоза, і заговорив словами, з яких і сам здивувався:

— Юстино, кохана, не вбивай себе, а отямся! Бог не хоче нашої смерті, а любові. Бог хоче, щоб ми жили і множилися, щоб добродіяли і поставали супроти зла! Щоб земля і світ живими були — на те він і створив людей. Поглянь на мене, перед тобою той, хто має Боже призначення в парі з тобою пробувати, не для ненависті та зла до тебе приходжу, для любові. Бог же і є любов! Коли отямишся, встанеш із хвороби.

Вона розплющила очі і з якимсь здивуванням позирнула на мене. І вразився я: не було в тих очах життя, а в одному й другому помутнілому зорку стояла тінь костомашна з косою й реготалася з мене, ошкірюючи голі зуби.

— Через те і йду до Бога, бо він є любов, — сказали пошепки Юстинині вуста. — А ти… ти… пес шолудивий…

Вона здригнулася раптом, тілом пройшов корч, а очі розширилися неймовірно. І ще голосніше зареготала в них тінь костомашна із косою. І раптом вигукнула Юстина зойком нестерпучим:

— Боже, не карай! Для тебе я!..

І заголосила із зойками Юстинина мати, заламуючи над головою руки, а Гаврило Поцикайло залізним кроком підійшов до мене, взяв залізними пальцями за вухо й поволочив геть із кімнати, поволочив по сходах, аж гриміли вони, поволочив через сіни, через ґанок і сходи на ґанку, через двір, викручуючи і викорчовуючи моє вухо, і хоч боліло мені, аж пекло, не кричав я і не лементував, а до крові кусав вуста. Він же, Гаврило Поцикайло, приволочив мене до хвіртки, розчинив її, поставив мене на вийсті і щосили садонув чоботом під зад. Я полетів і впав лицем у куряву, а наді мною нещадно й люто прогримів голос:

Пес шолудивий! Я тобі й дядькові твоєму покажу! Начувайтеся!

Розділ XV

Не знаю, як дістався додому, був півпритомний. Вухо мені роздулося і стало велике, як лопух, голова розламувалася, серце болісно стискалось у грудях, але я не дозволив собі перепочинку, бо знав, що всі боввани, котрі позастигали по дворах, отакі нерушні тільки дочасно, що, наче блискавка, побіжить по дворах чутка про Юстинину смерть; можливо, першою про це довідається Домна Жданова Щенявська, і

вирветься із хвіртки, де вирізано кругле віконечко, і дрібцем почимчикує від двора до двора, і говоритиме з радісним упоєнням, що Юстина таки померла і винуватець того ніхто інший, як арциболот отой клятий, Кипріян, що поставив у лісі, всі це знають, бісівську кущу і закладає там із сатаною. Отоді й оживуть усі ті боввани й опудала для пострaху горобців, і кожен схопить у руки дрюка, і, хижо ошкірившись, вискочить із двору, і побіжить до Юстиниого обійстя, де їх чекатиме із голоблею Гаврило Поцикайло, щоб їх очолити й повести. Отож я змочив роздуте й велике, мов лопух, вухо водою і подався, наскільки міг швидко, до кладки, а тоді вздовж річки до скельної ущелини, а тоді до лісу, де спокійнісінько сидить і вирізує на свіжообструганих тертичках загадкові письмена мій розумний, але немудрий дядько Кипріян. І коли прибіг до дядька, не маючи й подиху повітря у грудях, то не зразу міг розповісти йому про все, і він почав мене втишувати і поїти якимсь гірким зіллям, від чого я таки прийшов до тями й оповів про все, твердо знаючи, що вслід за мною вже жене із голоблею Гаврило Поцикайло, а з ним дядьки й тітки — міщани вулиці моєї, а ззаду дріботить, щасливо розсвітивши кругле личко, вулична відьма Домна Жданова Щенявська, і так їй радісно й солодко на серці, що вона співає подумки, як та пташка, і коли б захотіла, схопила б палицю, осідлала її й полетіла б швидше всіх отих бігунів, але вона була собі хитренька і не бажала своїх здатностей у цю хвилину явно виказувати — це засвідчило б, що й вона приклала до того, що відбувалося, свою ручку, отож і дріботіла, чеберяючи ніжками, озутими в новенькі постолики, і вдавала із себе найкволішу і найслабкішу.

Дядько Кипріян вислухав мене серйозно і не гаяв часу. Схопив мішка й поскидав у нього дощечки з новонаписаними письменами.

— Оце даю, — сказав, — на сховок тобі. Біжи із тим поки що в ліс і заховайся. Є серед дощечок одна, на якій я накреслив давні літери і літери наші теперішні, до них відповідні. Отож, коли захочеш, прочитаєш, що тут написано. А коли не прочитаєш, не нищ і не пали тертичок, а бережи й дітям передай для збереження. Я ж заберу із собою старі, щоб віддати дідам-відунам.

Він схопив торбу й поскладав у неї старі дощечки, було їх більше, ніж дві.

— Бувай, юначе! — сказав; не беручи нічого більше, навіть начиння свого, — і не поминай лихом! Знай, що дядько твій ніколи не чинив у світі нічого поганого.

Отак ми й розлучилися. Він пішов в один бік, а я — в інший.

А в цей час дудніла земля під чобітьми десятків дядьків та тіток із розпаленими очима, з розверстими ротами; попереду мчав із голоблею, розвіюючи вусами і люто ворочаючи банькадлами, Гаврило Поцикайло, а ззаду світила радісно зубками Домна Жданиха Щенявська, і я, хоч і мусив у цей час стерегтися, не витримав, покинув у кущах мішка з тертичками, а сам крадьки наблизився до дядькової кущі.

Вони впали на ту кущу, як коршуни чи як злива на землю, а що не застали там дядька Кипріяна, почали все трощити й нищити, хоч на розумну голову, бачачи дядькові речі непорушні (ось чому він нічого з собою не взяв), мали б засісти й вичекати. Але в цю хвилю розуму не мали. Викресали вогню і ту кущу підпалили, і вона спалахнула високим вогнем, а вони стояли довкола похмурим і насупленим незімкнутим колом і дивилися, як вогонь з’їдає дядькове пристанище.

А може б, ви в лісі пошукали! — скрикнула тонко Домна Жданиха. — Може, він поблизу ховається, арциболот? Духом чую!

Тоді я злякався, адже духом своїм відьомським почула Домна Щенявська мене, тож хильцем-хильцем метнувся геть, прибіг до схованого мішка, схопив його й подався у лісові глибини, не чекаючи, поки роз’юшена юрба схопить мене й розтерзає на кавалки.

Епілог

Юстину ховала не тільки вся вулиця, але й майже все місто, з попами й ченцями, які в нас тільки були, з хоругвами й вінками, але я на похорони не пішов, досить мені було того. Гаврило Поцикайло до вряду, як це застерігала мене Домна Щенявська, не пішов і перед судом мене не оскаржував як чарівника, але відтоді я боявся з’являтися йому на очі. Але біс Юстинин мене не покинув: одне те, що тужив за Юстиною попри все, що зі мною відбулося, не менше, ніж її батьки, а друге, коли минув час і біль мій притупився, почав видивлятись у дівчатах її образу, бо тільки такі мені подобалися. І сталося диво: блукаючи однією із вулиць Житомира, я зустрів раптом дівчину (в одному з дальніх завулків), яка була до Юстини вельми подібна. Ми глянули одне на одного й відразу взаємно зачарувалися. Вступили в молодечу балачку, потім ще кілька разів здибалися, і я переконався, що не тільки вона мені подобається, але і я їй не менше. Не відав, що в тій дівчині поселився Юстинин біс, а саме він учинив, що вона так вельми на Юстину подобала. Але мені давно набридла самотність моя, хотілося спокійного добропорядного життя, отож і вчинив, як це водилося: найняв музик, щоб звістити вулиці, на якій жила моя нова вибраниця, а звалася вона Милохна Сеньківна Біла (Юстинин біс і тут потрудився, бо ймення мала Милохна, тобто мила, а прізвище Біла — світла), що я кохаю дівчину, кохаю і ще раз кохаю. Вдягнув на голову вінка і рушив неквапно, гордо зводячи голову. Переді мною йшов скрипаль, награючи, за мною — цимбалісти, за ними — фуяристи, корнетисти й сопілкарі, а ззаду — мої друзі-писарчуки Онисим, Онисифор та Олександр. І музика заливисто грала, а я ступав їй у такт, а мої приятелі, коли підійшли ми до двору Милохни Сеньківни, заспівали, але зовсім не так, як колись для Юстини: не як жаба, козел та осел, а солодкоспівно, стараючись, хоч, правду сказати, мені в їхніх голосах щось учувалося жабиного, козлоголосого та ослиного:

Коли би оминув я двора твого, мила,

Тобі самій, дівчино, було би немило.

Любов і добрість в парі любо собі ходять,

Не пробуй чинить кривду, не пробуй, зашкодить.

Все з’їздив я Поділля, також Україну,

Від тебе не побачив кращої дівчини.

Любов дає надію, а ти нагороду,

Віддавши серцю серце, не чинь мені шкоду.

Музики після того заграли падвана, збуджуючи пальцями струни, і на ту музику зібралися дівчата з вулиці і легко, зграбно й прегарно затанцювали. І в усіх тих дворах, біля Милохвиної хати, стояли веселі старші люди. На ту нагоду у двір вийшли, ніби леви, Сенько Білий, батько Милохвин, і Василиса Сенькова Біла, мати, а перед ними, наче князівна чи пава, стояла Милохна Сеньківна і світилася радістю. Я ж зняв із голови вінка, сплетеного із квітів, і з поклоном подав дівчині. І вона того вінка люб’язно прийняла. Тоді знову заграли музики, а дівчата затанцювали льотного падвана, а мої приятелі-писарчуки до того ж заспівали — отак я освідчився Милохні, а невдовзі зіграв із нею весілля, на якому гуляли й сусіди з вулиці моєї, гуляла там і Домна Жданова Щенявська, не було хіба Гаврила Поцикайла, Юстининого батька із жінкою його. І були на тому весіллі пан підстароста Іван Станишівський, і пан писар, і пан возний Михайло Виговський, і другий пан возний Габриль Зубрицький, і інші з нашого житомирського вряду. Всі віншували мені й Милохні щастя, і я сам того собі бажав.

Але сталося інакше. Юстинин біс у Милохні, жінці моїй, розжився, не пробув я з нею й року, як змушений був ставитися перед новим підстаростою житомирським, який прийшов після Івана Станишівського, Миколаєм Каменським, оскаржуючи жінку мою за те, що вона без відомості моєї пішла від мене геть, і в той час у коморі моїй погинуло речей немало: мед прісний і питний, сири, солод, лою кілька каменів, бодня із салом, убрання різне, шмат адамашки, сувій єдвабу,

фалендишу[22], китайки, коберець, кнафлі[23], плахта, повісьма прядива, мої полуботки, синет[24], утефрин[25] — все це моя жінка дещо спожила, збираючи в мою відсутність, коли я на службі пробуваю, сусідок для випиття, а дещо виносила у шинок в обмін на гарячі трунки, причому посібницею в неї була Домна Жданова Щенявська, сусідка моя. Підпивши із нецнотами-жінками, Милохна обзивала мене непристойними словами, кленучи яловим, нечестивцем і псом шолудивим, а оце перед позовом моїм розбила в мене на голові глиняну сковорідку і перетовкла все начиння, яке було в хаті, тяжко мене лаючи, й ображаючи, й кажучи, що, мовляв, я перевів їй житя, хоч я Ті ані ображав, ані бив, хіба кілька разів зв’язував, коли дуже навісніла.

Не сказав я перед паном підстаростою іншого, чого не дозволив учинити внутрішній голос мій: Милохна, коли входила в нестяму, мала зовсім таке саме обличчя, як Юстина, коли прийшла до мене в сон і коли пожирала в тому сні моє серце, було це лице спотворене, перекривлене, з жахкими очима, з вишкіреними зубами, через що я й думаю, що таке у ній витворяв Юстинин біс. В добрі часи вела себе мирно й тихо, та й я людина мирна й тиха, але коли збурював її біс, то скаженіла, і обпивалася, і вичворяла несвітські речі. Не сказав я пану підстарості, сором того не дозволив, що якось уночі, коли Юстинин біс у ній розгулявся, Милохна схопила ножа і захотіла відрізати моє уродження, кажучи, що мені воно все одно ні до чого, раз не може вона від мене в тяж зайти. Але я гадаю, що причина тут інша, моє сім’я вбивав у Милохні Юстинин біс — і це була така мені помста від Юстини; чому так думав, сказати не можу, тому й промовчав.

Через такі речі, не хочу їх усіх виписувати, бо ще жахкіші бували, життя моє перетворилося у пекло, отож кілька разів при біснуванні я зв’язував Милохну, тоді вона тіпалася, верещала, пускала з рота піну й лаялася найстидкішими словами, відтак змушений був затикати їй рота (це я в уряді розказав, на що Милохна викрикнула, що я бузувір, і не тільки зв’язував, але й лупив гарапником, і не тільки рота їй затуляв, але й одягав на неї залізного пояса, щоб не блудила, а раз погрожував зарізати і не раз штиркав її зв’язану ножем, що цілковита неправда,

Богом присягаюся). Коли ж я виповів свою скаргу, Милохна заявила, що все мною оповіджене — правда, але не про неї правда, а про мене, що це я речі крав і виносив з дому в шинок, і у шаленство западав, і сковороду на її голові розбив я, навіть природження хотів вирізати, щоб таки не блудила (вона цього не посоромилася сказати), бо вона, мовляв, ялова і не може мені понести. У свідки привела Домну Жданову, я ж у свідки поставив сусіда свого Лук’яна Ковалевича, до якого не раз приходив, тікаючи від знавіснілої жінки, й шаленство якої він не раз бачив і чув.

На вряді постановили послати до мене возного, яким був Михайло Виговський, і той увіч побачив, у яке румовище перетворений мій дім. Через це житомирський суд постановив розвести мене з Милохною; вона після того від мене пішла остаточно, і я здобув сякий-такий спокій, бо разом із нею пішов і Юстинин біс. Але дочасно радів, біс-бо Юстинин почав приходити у мої сни — мені привиджувалися дивоглядні марища, а найбільше те, що біс уві сні помалу мене пожирав: відрізав ножем чи відривав якесь моє вудо: чи пальця, чи руку, чи ногу, чи вухо, чи шмат тіла — і я почав на очах в усіх худнути й танути. Біс же Юстинин, приходячи в мої сни, погрожував, що коли зжере мене всього, тоді я й помру, і що посилає його з того світу сама Юстина, адже пара я її, отже, маю з нею одружитися, і для того вона згоджується з того світу прийти. А ще біс мені погрожував, що коли одружуся я вдруге, то він увійде в ту жінку, і та біситиметься так само, як і Милохна. Зі страху перед тим я більше не женився, і хоч ходив до ченців та священиків, аби прогнали від мене Юстиниого біса, вони того вчинити не змогли, бо Юстина, сказали вони, померла благочестиво, отож є у Божому захисті.

Часом я думаю, що все це, всі оці жахіття й навадження сонні та й сам Юстинин біс — образ моєї туги за нею, бо я так і не перестав її кохати і кохання моє триватиме, аж поки той біс мене й справді не пожере. Може, воно й так.

Ще одне не написав: що ж сталося із дощечками, із різаними письменами, що їх залишив мені на сховок мій дядько Кипріян. їх

спалила у грубі в час одного із шаленств Милохна, і я їх прочитати не встиг. Інколи думаю, що коли б прочитав ті таємні письмена, пізнав би, як би Юстиниого біса від себе прогнати. Натомість залишається одне: покірно схилитися долі й молити Бога про милосердя. Без нього цільби для мене нема.

А може, піти й поклонитися Домні Жданисі Щенявській? Адже й вона в цій історії не остання персона!

Хоча ні! Її сила — це сила людська, а отже, тлінна й обмежена. Правильніше сказати: всі ми кістки в руках якогось недовідомого костирі. Але коли прийняти цю думку, вона суперечить тій, що її висловив мій мудро-немудрий дядько Кипріян: людина сама творить власне життя системою тих чи інших учинків. Коли ж так, костиря, який грається з нами, не є добрий та благий, а не раз із нас дошкульно кпить…

Написав це і злякався, адже тим самим ніби стаю, як дядько мій і батько, єретиком. Іншим, ніж вони, а таки єретиком. І раптом відчув: по жилах моїх потекла не тепла кров, а крижана вода. Вода із джерела Страху. Відтак пізнав, що дядька Кипріяна шукатиму і науку його спробую перейняти.

1996 р.

[1] Влохи — італійці (Тут і далі примітки автора).

[2] Шибениця — гойдалка.

[3] Куща — халупа, хижа.

[4] Лашт — міра сипучих.

[5] Коберець — килим

[6] Тертички — дощечки.

[7] Шермувати — фехтувати.

[8] Нікефорос — Переможна.

[9] Арейя — Войовнича.

[10] Басілея — Царственна.

[11] Таласія — Покровителька.

[12] Пелагія — Морська.

[13] Анадіомена — Та, що вийшла з піни.

[14] Із черцем — з червоними смугами.

[15] Фарботи — мережива.

[16] Дедикую — тут: викладаю.

[17] Хльорка та фіндюрка — жінки легкої поведінки.

[18] Походня — смолоскип.

[19] Тинини — дошки.

[20] Єрмаяк — сіряк.

[21] Автор хоче застерегти читача: коли він знайде (в повісті "Кам’яна луна" і в оповіданнях "Мокрі паркани" та "Притча про Івана Походячого" та ін.) подібний портретний опис однієї із житомирських

відьом (а вони є не тільки конотопські, київські чи диканські), то це сталося не через недогляд і самоповтор, а навмисне: баба Пуця чи ж Шумеїха була, певне, прямим нащадком Домни Щенявської; дехто із сусідів навіть казав, що баба Пуця ніколи не народжувалася і не вмре, жила з віковічних часів і житиме, доки житиме світ, тільки в часі змінює одежу, але обличчям і постаттю лишається така ж. Отож якщо повірити цій неймовірній версії, баба Пуця і Домна — одна й та ж персона, тільки змінила прізвище, ім’я — ні, баба Пуця також звалася Домна, а прізвище змінила, бо в часі виходила заміж за все нових чоловіків.

[22] Фалендиш — сукно.

[23] Кнафлі — ґудзики.

[24] Синет — перстень із печаткою.

[25] Утефрин — тонке сукно.